

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**SEYYİD CEMALEDDİN AFGANİ’NİN
DİN VE TOPLUM ANLAYIŞI**

Parween AMIRI

1530206451

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ramazan UÇAR

ISPARTA- 2019

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Parween AMIRI
Anabilim Dalı	Felsefe Ve Din Bilimleri
Tez Başlığı	Seyyid Cemaleddin Afgani'nin Din ve Toplum Anlayışı
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans Tez Savunma Sınavında Jürimiz 31/07/2019 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Yüksek Lisans tezi için;

☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU²

ile aşağıdaki kararı almıştır.

- ☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez **KABUL** edilmiştir. .
☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin **DÜZELTİLMESİ**³ kararlaştırılmıştır.
☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin **REDDEDİLMESİ**⁴ kararlaştırılmıştır.

TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	Kabul/Ret	İmza
Danışman	Prof. Dr. Ramazan UÇAR	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi		☐ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi		☐ Kabul ☐ Ret	

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

YÖK LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 9-(8) Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç üç ay içinde düzeltmeleri yapılan tezi aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da başarısız bulunarak tezi kabul edilmeyen öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

Bu form bilgisayar ortamında doldurulacaktır.

T.C
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Seyyid Cemaleddin Afgani’nin Din ve Toplum Anlayışı” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim

Parwen AMIRI

28/08/2019

ÖZET

Cemaleddin Afgani, 19. Yüzyılda, İslam dünyanın modernlikle birlikte değişen şartlarına uyum sağlayabilmesi için, dinin yeniden yorumlanarak inşa edilmesi fikrini savunan ve bunun için mücadele veren, yerleşik inançlar karşısında bir çok zorlukla karşılaşan reformist ve devrimci bir düşünürdür. O İslam'ın mesajı ve temel hükümleri ile günün koşullarının uzlaştırılabileceğini her zaman savunmuştur. Afgani'nin görüşüne göre dinin modernleşmesinin ve reformun amacı Müslüman toplumlarda yerleşik olan dini düşünce ve inançlardaki hurafeleri ayıklamak, dinin asli (otantik) mesajına uygun canlanmayı sağlayabilmektir. O, Müslümanların hem düşüncelerinde hem de hayat düzenlerinde bir kıyam meydana getirmek istemiştir. Afgani'nin tüm konferans, konuşma ve yazılarının odak noktasını Müslümanları ataletten kurtarmak, sömürüye karşı eyleme geçmelerini teşvik etmek, inançlarını saran hurafelerden kurtulmalarını sağlamak ve İslam düşüncesinin akli boyutunu daima ön planda tutmak oluşturur.

Cemaleddin Afgani, Batı'nın sömürgeci politikalarına karşı İslam milletlerini, asrın gerçeği olarak gördüğü milliyetçilik duygusunu ateşleyerek ayaklandırmak istemiştir. Bunun İslam birliğine zarar vermeyeceğini de düşünmüştür. Onun düşüncesine göre eğer İslam toplumundaki kuvvetli olan unsurlar tek tek bir araya getirilebilirse daha kuvvetli bir topluluk oluşabilir ve milli şuurun kazanılması da mümkün olabilir.

Bu çalışmada Afgani'nin din ve toplum anlayışı, İslam milletlerinin ilerlemesi için ileri sürdüğü görüşleri, politika üretmenin onun nezdindeki ulusal ve sosyal önemi ile Müslümanların sömürgeciliğe karşı durabilmeleri için neler yapmaları gerektiği hususundaki fikirleri ve bu uğurda yaptığı mücadeleler incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca onun İslam birliği ideali, ideal bir toplum oluşturmak ve insanları mutluluğa ulaştırmak için önerdiği yöntemler de inceleme konularımız arasında yer almıştır.

Anahtar Kelimeler

Cemaleddin Afgani, İslam Birliği, Dinde Reform, Ürvet'ul-Vuska

ABSTRACT

Cemaleddin Afghani is a reformist and revolutionary thinker who in the 19th century, defended and struggled for the reinterpretation of religion in order to adapt to the changing conditions of the Islamic world with modernity. He has always argued that the message and basic provisions of Islam can be reconciled with the conditions of the day. In Afghan view, the aim of modernization and reform of religion is to remove the superstitions of religious thoughts and beliefs established in Muslim societies and to ensure the revival of the original message of religion. He wanted to create a splinter in both the thoughts and order of life of the Muslims. The focus of all Afghani's conferences, speeches and writings is to free Muslims from inertia, to encourage them to take action against exploitation, to get rid of the superstitions that surround their beliefs, and to always keep the mental dimension of Islamic thought in the forefront.

Cemaleddin Afghani wanted to revolt the Islamic nations against the colonialist policies of the West by firing the sense of nationalism which he saw as the truth of the century. He also thought that this would not harm the Islamic unity. In his opinion, if the strong elements of Islamic society can be brought together individually, a stronger community can be formed and national consciousness can be gained.

In this study, Afghan's understanding of religion and society, the views put forward for the advancement of Islamic nations, the national and social importance of policy making before him and the ideas that Muslims should do in order to stand against colonialism and their struggles for this purpose are examined. In addition, his ideal of Islamic unity, the methods he proposed to create a society and bring people to happiness were also among our subjects of study.

Keywords

Cemaleddin Afghani, Islamic Union, Reform of Religion, Ürvet'ul-Vuska

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI.....	i
YEMİN METNİ	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYYİD CEMALEDİNİ AFGANİ

1. HAYATI.....	4
2. KİŞİLİĞİ	7
3. ESERLERİ	10
4. GENEL FİKİRLERİ	13

İKİNCİ BÖLÜM

CEMALEDİN AFGANİ’NİN DİN ANLAYIŞI

1. CEMALEDİN AFGANİ’NİN DÜŞÜNCE DÜNYASINDA DİNİN YERİ ...	16
2. AFGANİ’YE GÖRE SEMAVİ DİNLER.....	18
3. AFGANİ’NİN İSLAM DİNİNE BAKIŞI.....	21
3.1. Mükemmel Bir Rehber Olarak Kur’an	22
3.2. Afgani’nin İctihad, Kaza ve Kader Anlayışı.....	24
4. AFGANİ’YE GÖRE İSLAM’IN VE HİRİSTİYANLIĞIN FARKLI ÖZELLİKLERİ	27
5. MÜSLÜMANLARIN GERİLEME NEDENLERİ	30
5.1. Hilafet.....	31
5.2. Din ve Milliyetçilik	32
5.3. Batıl İnançlar ve Cebir İnancının Yaygınlaşması	33
5.4. İlim ve Davranış Farklılaşması	35
6. AFGANİ’NİN İSLAM BİRLİĞİ VE İDEOLOJİSİ	36
7. AFGANİ’NİN ETKİLERİ	38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEMALEDDİN AFGANİ’NİN TOPLUM ANLAYIŞI

1. TOPLUMA GENEL BİR BAKIŞ	40
2. AFGANİ’YE GÖRE İDEAL TOPLUM	42
3. İDEAL TOPLUMUN ÖZELLİKLERİ	43
3.1. Hurafe ve Vehimlerden Arınmış Rasyonel Toplum	44
3.2. Onurlu Toplum.....	45
3.3. Güçlü Seçkinleri Olan Toplum	46
3.4. Toplumsal Yapının Temelleri	47
4. TOPLUMDA EĞİTİMİN ROLÜ VE AFGANİ’NİN EĞİTİM GÖRÜŞLERİ	48
5. AFGANİ’NİN KADINA BAKIŞI VE KADINLARIN TOPLUMDAKİ YERİ	51
6. TOPLUMSAL İLETİŞİM TEMELİ: DİL	57
7. BİR REFORMİST OLARAK AFGANİ	59
8. CEMALEDDİN AFGANİ VE SİYASET	62
8.1. Afgani ve İttihad-ı İslam	64
8.2. Afgani’nin Vatan Görüşü.....	69
8.3. Cemaleddin Afgani ve Masonluk.....	72
8.4. Afgani'nin Bazı Siyasi Faaliyetleri	74
9. AFGANİ’NİN ISLAHAT PROGRAMI.....	91
SONUÇ.....	93
KAYNAKÇA	96
EKLER.....	101
ÖZGEÇMİŞ.....	110

“İslam kadar hiçbir din cahil ve fanatik inananlarınca zarar görmemiştir”

“İslam toplumunun en önemli ve en müzmin derdi iç istibdat ve dış sömürüdür”

Doğu ıslahçısı: Seyyid Cemaleddin Afgani

1254/M. 1838 - 1314/M. 189

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.t.	: Adı geçen tez
a.g.m.	: Aynı makale
ay.	: Aynı yer
bkz.	: Bakınız
ev.	: Çeviren
C.	: Cilt
der.	: Derleyen
düz.	: Düzenleyen
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
HK.	: Hicri kameri
HŞ.	: Hicri şemsi (Rumi)
M.	: Miladi
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar arası
v.b.	: Ve bunun gibi
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

Modernist bir İslam düşünürü olarak Cemaleddin Afgani Müslüman dünyanın sömürgecilik riski altında olduğu bir dönemde yaşamıştır. O, İslam'ın yeni ihtilalci bir yapısıyla günün koşulları ile uzlaştırılabileceği ve geleneksel görüşle çatışmadan çağdaş bir dünyaya hitap edebileceği düşüncelerindedir. Afgani, Müslümanları uyandırmak, saf İslam'a geri döndürmek, ittifak ve birlik ipleriyle bağlamak, sömürgecilerin karşısında mücadele etmek, çağın gereklerine uyum sağlamak ve İslam birliğinin kendi ayakları üzerinde durabilmesi için ömür boyu hiç yorulmadan çabalamıştır.

Cemaleddin Afgani entelektüel bir bakış açısıyla düşüncelerine ve hayat tarzlarına bir yenilik getirmek istemiştir. O, Müslümanların farklı ülkelere yaptığı yolculuklarla o ülkelerdeki yöneticileri ve insanları tanımaya çalışmıştır. Özellikle Batılı ülkeler yapmış olduğu seyahatlerinde bu ileri dünya dediği bu ülkelerdeki tüm gelişmeleri yakinen anlamaya çalışmıştır. Avrupa medeniyetinin doğasını ve düşünce yapısını anlamını Batı ile İslam dünyasının kültür, bilim, siyaset ve ekonomi açısından iki farklı noktada olduğunu fark etmiştir.

Afgani dini düşünce ve bilginin yeniden inşası bağlamında, Müslüman toplumların sosyo-politik yapılanmaları ile ekonomik ve kültürel gelişiminde reform yapmalarını önermiştir. O Müslümanların, ekonomik ve politik ilişkilerde reforma gitmelerinin yanı sıra, zihinsel, kültürel ve toplumsal bir reform ihtiyacı içerisinde olduğunu söylemektedir. Gittiği her yerde; doğudan batıya, kuzeyden güneye kadar Müslümanların arasına girmiş ve kendi düşüncelerini aktarmaya çalışmıştır. Kaynaklar onun bu yenilikçi fikirlerine karşı çıkanlar kadar, kabul eden ve savunanların da var olduğundan söz etmektedir.

Araştırmamız, önsöz ve giriş dışında üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, problemi, amacı, önemi ve yöntemi ile ilgili bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Cemaleddin Afgani'nin hayatı, eserleri, kişiliği ve genel fikirleri ortaya koymaya çalışmıştır. İkinci bölüm Afgani'nin İslam dininin özüne dönülmesi ile ilgili fikirleri, diğer dinler hakkındaki görüşleri, Müslümanların gerileme nedenleri, kaza-kader ve içtihat anlayışı, İslam birliği ve ideolojisi ilgilidir. Üçüncü bölüm ise; Afgani'nin ideal toplumun özellikleri, bu topluma nasıl ulaşabileceğinin yolları, eğitim ile ilgili görüşleri, kadına bakışı, ortak dilin (ümme) faydaları, siyasi görüşleri ve ıslahat programı hakkındaki düşünceleri ele alınmıştır.

Araştırma boyunca bana rehberlik edip desteklerini esirgemeyen, sabırlı ve anlayışlı tutumuyla beni yönlendiren değerli danışman hocam Prof. Dr. Ramazan UÇAR ve değerli hocam Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca bu günlere ulaşmamı sağlayan hakkını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim anneme ve ismini anamayacağım nice dostlarıma katkılarından dolayı şükranlarımı arz ederim.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Problemi

İslam topraklarının bir bir işgale uğradığı, toplum içinde cehalet, taklit ve istibdadın her türüsünün görüldüğü bir zamanda yaşayan Afgani'nin fikirleri de zor şartlar altında gelişmiştir. Bu zor şartlarda İslam'ın yeni toplumsal gerçekliği kuşatan bir değişikliğe gitmesi ve bu hususta yasaların çıkartılmasının gerekliliğini söyleyen tarihsel şahsiyetlerinden biri Afgani olmuştur. Hayatı değişik ülkelerde ve birbirinden oldukça farklı yerlerde geçen Afgani, geleneksel aydın tipinden uzaktır. O dinde yenilik(ihya ve tecdit) istiyordu. Ama bu düşünce o zamanki geleneksel ulema ve İslami aydınları tarafından kabul görmemiştir. Onun farklı alanlardaki fikirlerine bir bütün halinde ulaşmak oldukça zordur. Çünkü elimizde ona ait yazılı kaynak çok kısıtlıdır. O, yazmaktan ziyade eylem yapmayı ve öğrenci yetiştirmeyi tercih etmiştir. Afgani'nin görüşlerini yetiştirdiği ve etkilediği bilginlerin onun hakkında söylediği sözlerden çıkartabiliyoruz.

Afgani, Müslümanların hayatlarını yeniden gözden geçirmeleri için İslam'a ve uygarlığa genel bir tasarı sunmuştur. O, Müslümanların hayatını İslam'a; ilahi doğal yasalara ve evrenin her zerresinin boyun eğdiği genel toplumsal prensiplere uygun düşen bir değişiklik ortaya koymaya çalışmıştır. Afgani gittiği her yerde, Batının İslam dinini hor görmesi karşısında Müslüman toplumun üstünlük ve faziletlerini savunmuştur. Müslümanları kendi öz benlik ve değerleriyle buluşmaya çağırmış ve onları bu amaçla teşkilatlandırmış, her türlü ifsat ve tahribata karşı saf İslam dininin gelişmesinin savunucusu olmuş ve her türlü dünyevi, sosyal, siyasi, iktisadi sorunlara getirmiş olduğu çözüm önerilerini aktarmaktan geri durmamıştır.

Afgani, Müslüman toplumun mutluluğa ve refaha ulaşabilmesi için dini anlayışında yenilik ve reform getirmesinin gerekli olduğunu söylemiştir. O, toplumun mutluluğu kazanabilmesinin, ideal ve sağlam bir topluma ulaşabilmesinin dine bağlı olduğu kanaatindedir. Bu bağlamda araştırma, Cemaleddin Afgani'nin din ve toplum anlayışı konu olarak ele alıp onun din ve toplumla ilgili düşünce ve fikirleri daha derin ve mahiyetini iyice anlamak için bilimsel ve tarafsız bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Cemaleddin Afgani hakkından yapılan çalışmalar ve yazılan kitaplara baktığımızda onunla ilgili biyografik bilginin dışında siyasi ve felsefî görüşlerinin işlendiğini görüyoruz. Onun öteki inançlara ve topluma dair görüşleri üzerinde çok fazla durulmamıştır. Bu Çalışmada Afgani'nin hayat serüveni ve düşünceleri konusu, İslam dünyası ekseninde objektif bir şekilde ele alıp onun düşünceleri insanlığa neler sunmuş ve İslam dünyasını nasıl etkilemiştir gibi konular işlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Afgani'nin “Dinde en fazla duran kavramları ve ideal toplum” anlayışı ile ilgili onun görüşleri kapsamlı bir şekilde ortaya koyarak onları tahlil etmek çalışmamızın temel amacını oluşturmaktadır.

Afgani; İran, Afganistan, Hindistan, Mısır ve Türkiye’de uzun süre kalmış, bir yandan İslam ülkelerinin sorunlarını gözlemlemeye çalışırken bir yandan da İslam ülkelerinin geri kalış sebeplerini açıklamaya gayret etmiştir. Geri kalış sebepleri arasında saydığı dış politikalarına Avrupa ülkelerinin müdahalesine vurgu yapmıştır. Sürekli olarak İslam ülkelerinin dini ve siyasi konularda uyanması, araştırma yapmaya çalışması gerektiğini söylemiştir. Afgani'nin dinde modernleşme ve reform düşüncesi, Müslüman toplumlarda, dini düşünce ve bilgilerin gözden geçirilmesi görüşüne dayanan devrimci değişimin gerekli olduğu tezine dayanmaktadır. Devrimci değişimden kastı ise toplum yaşayışında “Asr-ı Saadet”in yeniden canlandırılma çabasıdır. O birey ve toplumun düşünce ve kültüre dayalı modernleştirilmesinin dini düşünürlerin ve reformcuların öncülüğünde gerçekleşmesini istemiştir. Ayrıca toplumun ihtiyaçlarının giderilmesi için İslami yasaların yeni bir yorumuna ihtiyacı olduğuna vurgu yapmıştır.

Afgani'nin fikirleri, modernleşme ve gelişme kuramlarına uygunluk arz etmekle modernleşme ve gelişmenin gerekliliğine inanmaktadır. O, Müslümanların gerileme sebeplerini Kur'an ve Sünnetten ayrılma ve emperyalistlerin çabaları sonucu olduğunu düşünüyordu. Afgani İslamiyet fikrini, siyasi ve sosyal her tür ihtiyacı karşılayacak modern İslam toplumun gelişmesini uygun olarak ve insanın dünyaya bakışı için önemli olacağını düşünmektedir. Dolayısıyla onun bu fikirlerini araştırıp ortaya koymak açısından çalışmamız ayrı bir önem arz etmektedir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamız dokümantasyon tekniğiyle hazırlanmıştır. Metin tarama özelliği taşımaktadır. Öncelikle Seyyid Cemaleddin Afgani'nin din ve toplum hakkında görüşleri "El-Urvetü'l-Vüska ve Dehriyyun'a Reddiye" gibi kendi eserlerine müracaat edilerek incelenmiştir. Sonra konuyla ilgili kitaplar, çalışmalar, yazılan makaleler tespit edilerek fişlenmiştir. Bu aşamada belgelere ulaşmaya, lehinde ve aleyhinde olan bütün görüşler dikkate alınmaya çalışmıştır. Ayrıca Afgani'nin din ve toplum anlayışı açısından değerlendirmesini konu edindiğinden dolayı Türkiye'de yayımlanmış eserlerin yanı sıra Afganistan'dan yayımlanmış eserlerden de istifade edilmiştir. Tabii olarak bu kaynaklar farsça olarak yazıldığı için bunların Türkçe 'ye çevrilmesine ve çevirirken bilgilerin yanlış aktarılmasına çok özen göstermiştir. Her konunun daha iyi anlaşılabilmesi için o günkü Müslümanlar arasında din kavramının nasıl anlamlandırıldığını ve ne şekilde kullanıldığını ilgili bir takım ek bilgiler de verilmiştir.

Afgani'nin yazılı eserlerinin kısıtlı sayıda olması dolayısıyla tüm görüşlerine net bir şekilde ulaşmak mümkün olamamıştır. Ama onun hakkında yazılan eserler, öğrencilerinin aktırdığı görüşleri ve hatırat tarzındaki yazılı kaynaklar görüşlerinin ortaya çıkması konusunda yardımcı olmuştur. Dolayısıyla çalışma tüm bu veriler dikkate alınarak oluşturulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYYİD CEMALEDDİNİ AFGANİ

1. HAYATI

Seyyid Cemaleddin Afgani, kuşkusuz 19. yüzyılın önemli fikir ve düşünce adamlarından birisidir. Bunun yanında Afgani, siyasi ve modernist bir kimliğe de sahiptir. O, anavatanı olan Afganistan'da yaşayan Afganlılar ve bulunduğu diğer ülkelerdeki Müslümanlar için önerdiği yenilikçi projeleri nedeniyle iç ve dış baskılardan bunalan toplumların ayrı bir itibar kazanmıştır.

Cemaleddin Afganinin asıl adı Muhammed Cemaleddin'dir. Afgani, Afgan ülkesinden soylu bir aileye mensup olup soyu; meşhur muhaddis Seyyid Ali et-Tirmizi'ye, oradan da Ali b. Ebi Talib'e dayanmaktadır. Afgani, soyunun Hz. Hüseyin'e dayandırılması sebebiyle kendisini 'Seyyid' olarak tanıtmaktadır. Dedesinin Seyyid Ali Esadabadi, babası ise içtihat sahibi saygın bir şahsiyet olduğu halde çiftçilikle uğraşmış olan Seyyid Safdar olduğu nakledilmektedir. Kaynakların çoğunda 1838 yılında Afganistan'ın başkenti Kabil'e bağlı bugünkü Küer vilayeti, Esadabad ilçesindeki Safdar Kalesi'nde doğduğu hakkında genel bir kanı vardır.¹ Abdülhay Habibi hayatının son yıllarında Seyyid'in doğumu ve şeceresi ile ilgili bir eser kaleme almıştır. Bu eserde Seyyid'in ailesinin Küner (Şirgar)'da yaşadığından söz eder. Habibi bu kitapta pek çok Sadat'ın mezarları ile ilgili bilgi vermiş ve Şirgar'ın daha sonraları Esadabad olarak anıldığını, bu yüzden Afgani için bazı kaynaklarda Esadabadi olarak bahsedilmekte olduğunu ifade etmiştir.² Bu iki görüş de Afgani'nin Afganistan doğumlu ve uyruk bakımından Afganlı olduğunu belirtmektedir. Bu görüşte olanlar aynı zamanda onun Sünniliğine de vurgu yapmakta ve temel kaynak olarak da Afgani'nin kendi söylediklerine ve öğrencilerinin ifadelerine dayanmaktadırlar.³

Bir diğer görüşe göre ise, Afgani İran asıllı bir Şii'dir. Bu görüşü Sünni dünyada Afgani'ye karşı olanların sıkça dillendirdikleri görülmektedir. Onun İran'a karşı ilgisinin olduğu tezinden yola çıkarak bir takım değerlendirmeler yoluyla görüşlerini

¹ Fazıl Rahman Fazıl, *Cemaleddin El Hüseyini El Afgani, Bidargeri Asır*, Vizareti İtlaat ve Ferhang, Yay., Kabil, 2008, s. 38.

² Abdülhay Habibi, *Nesep ve Zadgahi Seyyid Cemaleddin Afgani*, Kabil, Bayıkra Yay., 1977, s. 5.

³ Nikkie Keddie, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, çev: Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yay., İstanbul, 1997, s. 23.

ispat etmeye çalışmaktadırlar. Ayrıca Afgani'nin yeğeni olduğu iddia edilen Mirza Lütfullah Esedabadi'nin, Afgani hakkında yazmış olduğu eseri ve Afgani'nin İranlı bir dostuna bıraktığı “Mecmu'a-i Esnad ve Medarik-i Çap Naşuda” adlı evrakı bu grubun görüşlerine dayanak oluşturmaktadır.⁴Bu eserlerin orijinal olmadığı sonradan yazıldığı da iddialar arasındadır.

Yukarıdaki görüşü dillendirenler onun Şii olduğunu da söylemektedirler. Onun inanç ve düşünce sistemini doğruya en yakın şekilde tespit edebilmek için iki kaynağa başvurmak gerekmektedir: Yaptıklarına ve eserlerine. Eserleri içinde kendisine ait olduğu kesinlikle bilinenler, Hakikat-i Mezheb-i Neyçeri (Türkçeye Dehriyyun'a Reddiye olarak çevrilmiştir) ve “Tetimetü'l- Beyan” adlı Afganistan tarihidir. Ayrıca El-Urvetü'l-Vüska'daki makaleleri de onun mezhebiyle ilgili ışık tutmaktadır. Afgani'nin İranlı veya Afganistanlı, Sünni veya Şii olmasından ziyade hayatı boyunca İslam birliğini sağlamak için yazdıklarının ve yaptığı eylemlerin daha önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Afgani, küçükken ilk derslerini dönemin ve bölgesinin sayılı ilim adamları arasında gösterilen babası Seyyid Safdar'dan almıştır. Küçük yaşlarda Kabil'e gelen Afgani, sekiz yaşında tahsil hayatına başlamış,⁵1848 yılında on yaşındayken eğitimi için babasıyla birlikte Kabil'den Kazvin'e gelmiş, burada Salihyye ve Pencali medreselerinde iki yıl boyunca eğitim görerek kendini geliştirmiş ve daha sonra Tahran'a gitmiştir. Tahran'da Süleyman Han Efşar'ın yanında kalmış ve Tahran İlmiye Merkezinde Seyyid Sadık Tabatabai Sangalci'nin derslerinden istifade etmiştir.⁶

Afgani, burada kısa bir süre eğitim gördükten sonra Brucerd'e giderek Hacı Mirza Tabatabai Brucerdî'den dersler almış, daha sonra Necef'te Şeyh Mürteza Ensari ve Hamedan'lı Molla Muhammed Hüseyinkuli gibi hocalardan hadis, fıkıh, usul ve tefsir dersleri almıştır. O almış olduğu bu eğitimle ve zekâsıyla grubundakilerden ayrılarak herkesin dikkatini üstüne çekmeyi başarmıştır. Bu süreç onun genç yaşında dini, mezhebi, siyasi ve sosyal alanlarda bilimsel boyuta geçmenin önemini kavramasını sağlamıştır.⁷

⁴Aliye Yılmaz, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2012, s. 8

⁵ Seyyid Kasım Rıştıya, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Afganistan*, Bayhaki Yay., Kabil, 1976, ss. 19- 24.

⁶ Habibi, a.g.e., s. 8.

⁷ Ali Duman, “Cemaleddin Afgani”, **Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, C. VI, Sayı. 12, Temmuz-Aralık, 2013, s.408.

1854 yılında ise Şeyh Mürteza Ensari'nin tavsiyesi üzerine yeni ilimler öğrenmek için Hindistan'a gitmiş, Hindistan'da dört yıl kalmış, bu zaman zarfında muhtelif ilimlerin yanı sıra Arapçayı öğrenmiştir. On sekiz yaşına kadar da buradaki eğitimine devam etmiştir. Bu on senelik eğitim hayatında o dönemin okutulan bütün İslami ilimlerini (fıkıh ve kelam usulü, tarih, mantık, felsefe, matematik, astronomi, teorik ve pratik tıp) öğrenmiştir⁸. Islahat hakkındaki düşünceleri ise Hindistan'da netlik kazanmaya başlamış ve güçlenmiştir.

Afgani, hac için çıktığı yolculuğu sırasında birçok ülkeye uğrama fırsatı bulmuş, farklı inançtaki insanlarla görüşmüş ve 1857 yılında Mekke'ye ulaşarak hac ibadetini yerine getirmiştir. Muhtemelen Haremeyn merkezli bir İslam birliği fikri hacdayken aklında oluşmaya başlamıştır. Bu bir yıllık sürecin ardından Afganistan'a dönen Afgani, Dost Muhammed Han'ın iktidarında devlet hizmetinde bulunmaya başlamış, Muhammed Han'ın 1863 yılında vefatı üzerine baş gösteren iktidar kavgasını Afgani'nin de desteklediği Muhammed Azam kazanmış ve Afgani'yi de başvezir yapmıştır. Sömürgeci İngilizler Muhammed Azam'ın yönetiminde emellerini uygulayamayacaklarını fark edince rakibi olan Şiir Ali'ye mali destekte bulunmuşlardır. Şiir Ali iktidarı ele geçirince Muhammed Azam İran'a sığınmıştır. Afgani, ülkesinin hürriyet ve bağımsızlığına zarar verdiğine inandığı İngilizler' in dikkatini çekmemek için Hindistan'a sıradan bir tacir gibi girmek istediye de başarılı olamamıştır. Hindistan'a gelişi kısa zamanda duyulmuş ve kendisine gösterilen büyük ilgiden rahatsız olan İngiliz yönetimi, ona ülkeyi derhal terk etmesini bildirmiştir.⁹

Afgani, böylece siyasete girmiş ve ömür boyunca gezgin bir siyasetçi ve ıslahatçı olarak dolaştığı İslam ülkelerinde ve kendi reformist düşüncelerini açık ya da kapalı ortaya koymaya çalışmıştır. Afgani'in bu düşünceleri yüzünden tüm gezdiği ülkelerin yöneticileri kendisine karşı hep şüpheyle davranmışlar ve sonunda İran Şahı Nasreddin'in katilinden sorumlu tutularak suçlanmıştır.

Sonunda çeşitli mücadelelerle, ömrünü değişik ülkelerde, bitmek tükenmek bilmeyen bir enerji ve cesaretle sürdüren bu aksiyon adamı, çene kanseri sonucu, 9 Mart 1897 yılında altmış yaşında İstanbul'da vefat etmiştir. Nişantaşı'nda bulunan Teşvikiye

⁸ Riştîya, a.g.e., s. 12.

⁹ Keddie, a.g.e., s. 23.

Camii'nde cenaze namazı kılınan Afgani'nin cenazesi, Maçka'da bulunan Şeyhler Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰

Afgani'nin dostlarından Rus Tatarı olan Şeyh Abdürreşid İbrahimi, Afgani'nin hayatının son anlarını şöyle anlatmaktadır:

*“Hayatının son günlerinde her gün kendisini ziyaret ederdim. Bir gün el işaretleriyle beni yanına çağırdı. Konuşamıyordu, bir kalem ve kâğıt aldı, kâğıtta şunlar yazılıydı: Ey Rabbim şahit ol Peygamber (s.a.v.)'in son sözü ümmetim, ümmetim, ümmetim sözleri idi; ben milletim, milletim diyorum. Kalkıp yanından dışarı çıktım. İki saat sonra döndüğümde yatak üstünde onun ruhsuz bedenini buldum.”*¹¹

Afgan hükümetinin Cemaleddin Afgani'nin naşının Afganistan'a taşınması talebi üzerine, Osmanlı hükümeti bu talebi kabul etmiş ve 1905 yılında Seyyid Cemaleddin Afgani'nin naşı İstanbul'dan Kabil'e nakledilmiş ve Kabil Üniversitesi'nin bahçesine defnedilmiştir.¹²

2. KİŞİLİĞİ

Yaşadığı dönemden bugüne kadar Afgani'nin dostları ve düşmanları olmuş, onu öven ve olumlu değerlendirmeler yapanların yanında bir o kadar da yerenler bulunmuştur. Onun gerek kimliği ve kişiliği, gerekse savunduğu fikirleri etrafında pek çok tartışma yapılmış, lehinde ve aleyhinde çeşitli yazılar yazılmıştır. Bunun sebebi; hayatı boyunca çok sayıda ülkeye ve bölgeye seyahatlerde bulunarak muhtelif görüş ve düşüncedeki insanlarla karşılaşmış ve onlarla tartışmış olmasından kaynaklanabilir.¹³

El-Urvetü'l-Vüska'da yazarı belli olmayan bir makalede Afgani şöyle tanıtılmaktadır: Seyyid Cemaleddin Afgani devrimci bir İslami şahsiyettir. Gittiği her yere, konuştuğu her kafaya İslam Devrim'inin tohumlarını ekmiştir. Başından geçen her

¹⁰ Afgani'nin ölüm ile ilgili çeşitli söylentiler bulunmaktadır. Doktoru bu olayı şöyle anlatmaktadır: Afgani çene kanserine yakalanınca, tedavi için Viyana'ya gitmek arzusunu belirtmiş ama sultan izin vermemişti. Sonra Fransız doktor talep edilmiş o istek de yerine getirilmeyince halifenin cerrahı operasyonu gerçekleştirmiştir. Bu ameliyattan sonra durumu daha da kötüye gitmişti. Bu durumdayken yanında Jorjani adında Hristiyan bir hizmetçi dışında başka hiç kimse yokmuş. Ayrıca bazı kaynaklarda Afgani'nin, Sultan Abdülhamit'in hükmüyle zehirlenerek öldürüldüğü iddia edilmektedir. Bkz: Muhit Tabatabayi, *Seyyid Cemaleddin Esedbadi ve Bidariyi Şark*, Tahran, Kültürü İslami Yay., 1994, s. 146.

¹¹ Şamil Kurbanov, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Doğu Yay., İstanbul, 2011, ss.100-101.

¹² Fazıl, a.g.e., s. 175.

¹³ Fazlur Rahman, *İslam*, çev: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1999, s. 300.

olayda bir ibret, her anında bir dinamizm vardır. Yeryüzünün mütekebbirlerine ve tağuti güçlerine karşı mücadele vermiş ve halkı ezen her yöneticiye karşı çıkmıştır.¹⁴

Şeleş, Afgani'nin hür düşünceli, tartışma kabiliyeti kuvvetli ve değişik meselelerde deliller ileri sürebilen bir üstat olduğunu söyler. Öğrencilerinin ittifak ettikleri görüşe göre karizmatik bir yapısı, söz söyleme sanatındaki gücü, fesahati, kadınlardan kaçınması, isyankâr biri olması, çay ve sigara içmesi, sinirli bir karakter ve tabiata sahip olması ve aceleci bir kişiliğinin bulanması onun en önemli vasıflarındandır.¹⁵

Bir başka kaynakta ise Afgani'yi şöyle anlatılıyor: Tartışma alanında güçlü bir ifade yeteneğine ve delil getirmede keskin bir zekâyâ sahipti. Bu hususta hiç kimse ona yetişemezdi. Akli ve nakli ilimlere geniş vukufu vardı. Özellikle de klasik felsefe, İslam tarih felsefesi, İslam medeniyeti, İslam'a ve Müslümanlara ilişkin diğer alanlarda geniş bilgi sahibiydi. Farsça, Arapça Türkçe ve Fransızca dillerini iyi derecede, İngilizce ve Rusçayı az çok bilirdi. Çok okurdu. Milletlerin edep kuralları ve ahlak felsefelerine ilişkin yazılan hiçbir kitabı kaçırmazdı.¹⁶ Siyasi amacına ulaşma konusunda hırslıydı. Bu konuda bir ışık gördüğü zaman, ona ulaşmak için hemen atılırdı. Aceleciliği çok kere amacına ulaşamamasına yol açmıştır. Abduh'a göre o; her zaman için en çok cesaret ve cömertlik gerektiren durumlarda faaliyet göstermeye hazır, kendini manevi meselelere adanmış, sağlam irade sahibi ve kişilikli bir insandı. Dini bir ıslahatçı, siyasi bir lider ve aynı zamanda bir hekim ve filozoftu.¹⁷

İslam'da birlik kitabı, Şemsettin Günaltay'ın Afgani hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “Şeyh peygamber kadar şayan-ı hürmettir, ona itiraz edenler Ebu Cehil kadar lanete müstahaktır. Çünkü Şeyh Peygamberin zamanındaki İslam dinini yeniden diriltmeye çalışmıştır”.¹⁸

Davudoğlu'na göre; Afgani bir ilim adamı değil siyasetle uğraşan ve nimetini yediği büyük devlet ricalini öldürtmeğe çalışan bir nankördür. Fesatçılığı sezilince Türk uleması tarafından İstanbul'dan kovulmuştur.¹⁹

¹⁴ Cemaleddin Afgani- Muhammad Abduh, *El-Urvetü'l-Vüska*, çev: İbrahim Aydın, Bir Yay., İstanbul, 1987, s. 49.

¹⁵ Ali Şeleş, *Cemaleddin Afgani*, İz Yay., İstanbul, 2013, s. 52.

¹⁶ Muammer Esen, *Afgani, Kelami ve Felsefi Görüşleri*, Araştırma Yay., Ankara, 2006, s. 35.

¹⁷ Muhammed Mahzumi Paşa, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, çev: Adem Yerinde, Klasik Yay., İstanbul, 2006, ss. 49- 52.

¹⁸ Rıza - Karaman, a.g.e., s. 45.

¹⁹ Ahmed Davudoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, Matbaa Yay., İstanbul, 1974, s. 49.

Aydın Talay Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid kitabında sultandan Afgani ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

“Bulud adlı İngiliz’le Cemaleddin Afgani adlı maskaranın el birliği ile hazırladığı İngiliz hariciyesinde bir plan elime geçti. Hilafetin Türkler tarafından zorla alındığını ileri sürüyorlar. Mekke Şerifi Hüseyin’in halife ilan edilmesini İngilizlere teklif ediyorlardı. Tehlikeli bir adamdı. Bana bir ara ‘Mehdilik’ iddiası ile bütün Orta Asya Müslümanlarını ayaklandırmayı teklif etmişti. Bütün Arap âleminin itibar ettiği Halep’li Ebül Huda Esseyadi vasıtası ile İstanbul’a çağırttım ve bir daha İstanbul’dan çıkmasına izin vermedim. İngilizlere karşı çalışmaları için büyük bir derviş kafilesini de Hindistan Müslümanları arasına gönderdim.”²⁰

Haksöz Okulu, serisinden çıkan eserin tanıtımında yazar ismi zikredilmeyip bir edisyon kitabı olduğu belirtilen kitapta, Reşid Rıza Afgani’yi şöyle anlatmaktadır:

“Seyyid Cemaleddin İslam’ın şeref ve şanını iade edecek bir İslam devletinin tesisi için olanca gücüyle çalışacağına ve elinden geleni yapacağına ahdetmişti. Fakat bu hususta pek aceleliydi. Çalışmasının semeresini ve eserinin başarısını hayattayken görmek istiyordu. Bunun için hükümet ve otorite yolunu seçti ve bu yolu da ilimle aşmak istediği için Mısır’da talebeler edinerek onlara felsefe usulü din ve siyaset okuttu.”²¹

Afgani bu sayede Mısır hükümetinin yaşadığı problemleri görmek, aksayan taraflarını öğrenmek, Mısır’ın önde gelenleriyle temas kurmak ve ıslah çalışmalarını buna göre ayarlamak fırsatını elde etmiştir.

Afgani, Müslümanların hem düşüncelerinde hem de hayat tarzlarında bir kıyam meydana getirmek istiyordu. Onun için İslam dünyasından Avrupa’ya kadar birçok yeri dolaşmıştır. Ona göre İslam toplumunun en önemli en müzmin derdi iç istibdat ve dış sömürü olmuştur. Bu ikisiyle de mücadele etmek için Müslümanların siyasi bilincinin yükselmesi ve aktif olarak siyasete katılımları üzerinde durdu. Afgani’yi çağdaşlarından ayıran özellik; Akıl ve yetenek açısından nadir insanlardan biri olmasıdır. O, etkili bir

²⁰ Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, Armoni Yay., İstanbul, 2007, ss. 126-127.

²¹ Edisyon, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yay., İstanbul, 2012, s. 108.

ikna kabiliyetine ve etkili söz söyleme sanatına sahiptir. İslami düşünceye hâkimiyeti, kendi zamanının İslam dünyasını ve diğer ülkeleri iyi tanınması, İngilizce, Fransızca, Rusça biliyor olması ve İslami toplumsal yapıyı iyi tahlil etmesidir.²²

Kısaca; biyografisinden anlaşılabilceği üzere Afgani esasen İslam halklarının hürriyeti ve ilerlemesi için çabalayan bir inkılapçıdır. Avrupa'ya yaptığı seyahatler ona İslam toplumlarının cehaletinin ve gerileyişi nedenlerini göstermiştir. Abdülhamid'le talihsiz dostluğu, onda yabancı sömürsünden kurtulmuş bir birleşik İslam hilafeti (Panislamizm) idealini kuvvetlendirmiştir. Afgani'ye en çok üzüntü veren şey, projesinin son bulmadığını aksine bir başlangıç olduğunu bilmeden, tek başına, hüznün içerisinde can vermesidir.²³

3. ESERLERİ

Afgani, yazılı olarak pek bir şey bırakmadı. Onu yazıları arasında Afganistan Tarihi ve Dehriyyuna Reddiye adlı kitaplar bulunmaktadır. Bunların yanı sıra öğrencisi Muhammed el-Muhzumi'ye "Hatıraları"nı yazdırmıştır. Bu eser, Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları adı altında Türkçe olarak da basılmıştır. Ayrıca talebesi Muhammed Abduh ile birlikte çıkardıkları El-Urvetü'l-Vüskaadlı mecmuada yazdığı makaleleri vardır.

Afgani; kelam, tefsir, hadis, fıkıh gibi dini konularla ilgilenmekten çok felsefi ve siyasi konulara ağırlık vermiştir. Yazmış olduğu az sayıdaki makalelerine ve en önemli eseri er-Reddiye'ye kısa bir göz gezdirilmesi onun İslam öncesi ve sonrasındaki felsefi ekollere vukufiyetini ortaya koymaya yeterlidir.²⁴

Fazıl Rahman-ı Fazıl, Seyyid Cemaleddin Afgani'ye ait olan "Asâr-ı Kamile" adlı bir eseri kendi eseri olan "Bidargerî Asır" adlı çalışmasına ekleyerek yayınlamıştır. Bu kitapta Afgani'nin bütün eserleri özet olarak tanıtılmıştır. Asâr-ı Kamile'nin birinci bölümünde Ürvetü'l-Vüska'dan söz edilmiştir. Bilindiği üzere Afgani, Mısır'da İslami ilimler ve İslam kültürüyle ilgilenmiş, o, kendisini dikkatlice dinleyenlere İslam Ümmeti'nin kültürel mirasının yeniden canlandırılması gereğini anlatmıştır. Batı sömürgesinin karşısına durabilmek için ümmetin tarihi ve kültürel bilincini yeniden

²² Fahri Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev: Turhan Kasım, Ayışığı Kitapları Yay., 1998, s. 338.

²³ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 13.

²⁴ İbrahim Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis tartışmaları*, İz Yay., İstanbul, 2012, s. 141.

kazanmasının gerekli olduğunu söylemiştir. Afgani'ye göre bu çöküş ve gerileme, dil ve hitabet biçimi gibi birçok medeniyet unsurlarını da olumsuz yönde etkilemiştir.

Afgani'nin teşvikleriyle çevresindekiler arasında yeni bir dil ve edebi anlatım biçimi gelişmeye başladı. Kısa süre içinde öğrencileri ve arkadaşları, 19. Yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da siyasi ve düşünce hayatında büyük etkiler uyandıracak birçok gazete ve dergi çıkarmaya başladılar.²⁵ Bunlardan birisi ve belki de en önemlisi talebesi Abduh ile beraber yayınlamaya başladıkları El-Urvetü'l-Vüska adlı dergidir. Mecmuaya göz atığımızda hedeflerin arasında şunlar görülebilir: Sömürgeci Avrupa Devletlerine özellikle İngiltere'ye karşı direnmek; İslam Birliği (Panislamizm) oluşturmak; Müslümanların geri kalmışlığının nedenlerini araştırmaktır.

Dergi ulemayı ve halkı birliğe, mezhep ve ırk taassubunu terke çağırmaktadır. Afgani şöyle der: Ulemanın Peygamber varisleri olarak yapmaları gereken şey dini bütünlüğü ve birliği yeniden canlandırmalarıdır. Müslümanları birleştiren en büyük bağ din bağıdır. Birliğe düşkünlük, egemenliğe ve İslam topraklarına sahip çıkmak en önemli özelliğimiz ve hedefimizdir. İslam halklarının geri kalmalarının nedenleri olarak da şunları dile getirilmiştir: Müslümanların ayrılığa düşmeleri, güçlerinin zayıflaması, kadere anlayış, yöneticilerin bilgisizlikleri, İslami gerçeklerden haberdar olmamaları ve vehimlerle uğraşarak gerçek ilmi ihmal etmeleridir.²⁶

İlk sayısı 13 Mart 1884'te çıkan dergi, sekiz ay sonra on sekizinci sayının çıkmasıyla birlikte kapanmıştır. Sayılarının azlığı ve yayın hayatının kısıllığına rağmen El-Urvetü'l-Vüska'nın çağdaş İslam basınının doğmasındaki ve İslami Hareket üzerindeki etkisi çok büyük olmuştur.²⁷

Asâr-ı Kamile'nin ikinci bölümünde Cemaleddin Afgani'ye ait felsefi ve irfani mektuplardan söz edilmektedir. Cemaleddin Afgani tarafından felsefi ve mistik konularda yazılmış bu mektuplar altı başlık altında bir araya getirilmiştir. Bunlar: el Varidat fi Sırrı't- Tecelliyat, el- kaza ve'l- Kader, Felsefetü't- Terbiye, el- İlim ve Te'sirihi fi'l- İradeti ve'l- İhtiyar ve ala'd- Dehriyyin (Dehriyyun'a Reddiye)²⁸

²⁵ Fazıl Rahman Fazıl, *Mirası Ferhengi Seyyid Cemalddin Afgani*, Meyvand Yay., Kabil Afganistan, 2008, s. 50.

²⁶ Afgani- Abduh, a.g.e., s.31.

²⁷ Afgani- Abduh, a.g.e., s.33.

²⁸ Hamid İnayet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev: Hicabi Kırılancık, Yöneliş Yay., İstanbul, 1997, s. 106.

Üçüncü bölümde verdiği mesajlar ve yazdığı makalelerden söz edilmekte ve yirmi bir makalenin isimleri sıralanmaktadır. Kitapta makalelerin örnekleri ek olarak bulunmaktadır.

"Ziyau'l-hafikin" adındaki dördüncü bölüm ise birkaç makaleden oluşmaktadır. Bu makalelerde Müslümanların sömürgecilğe karşı mücadelelerini devam ettirmeleri ve bundan asla vazgeçmemeleri gerektiği konusu işlenmektedir.

Asâr-ı Kamile'nin beşinci bölümünde üç eser ismi verilir: El- Makalat, Tarihu İcmaliyyi İran; Afgan tarihinden, Afganlıların kökeninden onların örf ve adetlerinden söz eden "Tetimmatü'l-Beyn fi Tarihi'l- Afgan";²⁹ ve İngilizlerle Afganlıların yaşamlarının anlatıldığı, karşılaştırıldığı el- Beyan fi'l- İncilizi ve'l- Afgan.³⁰

Kitabın altıncı bölümü Hatıratü'l- Afgani başlığını taşır. Afgani'nin hatıralarının yazılı olduğu bir eserden söz edilmektedir. Bu eser Beyrutlu gazeteci ve Meclis-i Maarif üyesi Muhammed Mahzumi Paşa'ya Afgani tarafından yazdırılmıştır. Hatıralar Afgani'nin özel sohbetlerine katılan Mahzumi Paşa'nın, sorduğu sorular ve bu sorulara verilen cevapları ve yapılan açıklamaları kapsamaktadır. Yedinci bölümünde Afgani bazı meşhur inançlar hakkında yorum yapmaktadır. Sekizinci bölümünde de bazı siyasi-tarihi belgelerden bahsetmektedir.

Dokuzuncu bölümde Makalatı Cemaliyye isimli bir kitaptan bahis edilir.³¹ Cemaleddin Afgani'nin Hindistan, Afganistan, İran, Türkiye ve Fransa gibi farklı ülkelerde yazdığı makalelerinden oluşan bu kitap ilk olarak 1882 yılında "Cemaleddin Hüseyini Afgani Mısırı" imzasıyla basılmıştır.³²

Asâr-ı Kamile'de "ala'd-Dehriyyun" adıyla mektup olarak beyan edilen makale başka kaynaklarda (İslam ve bilim adıyla) müstakil eser olarak geçmektedir. Afgani'nin bu yazısı aslında Ernest Renan'a bir reddiyedir. Renan'ın 19 Mart 1883'te Paris'te 'İslam ve Bilim' adlı konferansındaki, 'Dünyadaki bütün İslam ülkeleri geri kalmıştır ve Müslümanların akılları demir çemberlerle kuşatıldığı için bilim ve felsefeye kapanmıştır' görüşüne karşı çıkmak üzere oluşturulmuştur.³³

²⁹ Fazıl, a.g.e., s. 53.

³⁰ Seyyid Cemaleddin Afgani, *Tamatü'l Beyan Fil'tarih'ul Afghan*, çev: Muhammad Hugyani, Saba Yay., Peşavur, 1994.

³¹ Fazıl, a.g.e., s. 103.

³² Yılmaz, a.g.t., s. 25.

³³ Cemaleddin Afgani, *Din ve İslam*, Beşaret Yayınları, Kabil Afganistan, 2015, s. 41.

4. GENEL FİKİRLERİ

Ali Şeraiti'ye göre; Cemaleddin ve İkbāl gibileri tanımak, sadece bir kişiliği tanımak değil, aynı zamanda bir ekolü, bir ideoloji tanımak ve kendi yaşam şartlarımız hakkında da bilgi sahibi olmaktır.³⁴

Mürteza Mütahhari, Seyyid Cemaleddin'nin İslami birlik (Panislamizm) fikrinin izleyicilerinden biridir. O Afgani'yi Müslüman dünyasındaki reformist hareketlerin kurucusu olarak anlamış ve şöyle yazmıştır: Kuşkusuz, reformist hareketlerin lideri Seyyid Cemalledin el-As'adabadi'dir. O, İslam ülkelerini uyandırmaya çalışmıştır. Belli bir gerçekçilikle Müslümanların sosyal sıkıntılarından kurtarmaktan, engelleri düzelterek berraklaştırmaktan bahsetti. Ayrıca Mütahhari, Seyyid'in öne çıkan iki özelliğinden söz etmektedir: birincisi Şii ve Sünni âlimler arasındaki bağları güçlendirmeye çalışması, diğeri ise yeni bilimlere ve tekniklere önem veren, ancak aşırılığa kaçmayan moderniteyi savunmasıdır.³⁵

Cemaleddin Afgani'nin görüşüne göre, dini modernleşme ve reformun amacı, Müslüman toplumlarda Müslümanların hayatlarını gözden geçirmelerine dayalı dini düşüncüyü ve devrimci değişimleri yeniden canlandırmaktır. O birey ve toplumun düşünce ve kültüre dayalı modernleşmesini isterken dini düşünürlerin ve ulamanın çerçevesini oluşturduğu bir reformu ve modernleşmeyi kastetmektedir.³⁶ Ayrıca toplumun ihtiyaçlarını gidermek için İslami yasaların yeni bir yoruma ve zamanın ihtiyacına göre uyarlanması gerektiğine inanmaktaydı. Afgani İslami ihtiyaçların karışlanması ve İslam'ın tecdidi için her yüzyılda bir mücedid gönderildiğini beyan ederek şimdi bir bozulma döneminde olduğumuzu ve tecdide mutlak bir ihtiyacın bulunduğunu söylemiştir.³⁷

Afgani'ye göre, düzeltme ve yenileme iddiasında olan kişi, kendisini bilimsel ve pratik olarak donatmış olmalıdır. Çünkü kişilerin davranışları etik ilke ve kriterlere uygun olmazsa o kişinin inandırıcılığı mümkün olamaz. Zira kendisini düzeltmekten aciz olan bir kimse başkalarını düzeltemez.³⁸

Afgani, İmam Gazali ve İbn Haldun'unun pratik İslam anlayışını tebliğ ederdi. Onun tebliğini kabule hazır olanlar ona inanıp etrafında halka oluşturmuşlar, yeni

³⁴ Ali Şeraiti, *Ma ve İkbāl*, Ali Şeraiti'nin Kültür Vakıf Yay., Tahran, 2001, s. 42.

³⁵ Mütaheri Mürteza, *Nehzat hay-ı İslami der Sed Sal-ı Ahir*, Sadra Yay, 1989, s. 15.

³⁶ Hamid İnalet, *Şaş Güftar der Barehi Din ve Camiye*, Kültür İslami Yay., Tahran, 2006, ss. 13-32.

³⁷ Mürteza Müderisi Çardehi, *Seyyid Cemaleddin ve Endişe Hayı O*, Presto Yay, Tahran, 1927, s. 26.

³⁸ Cemaleddin Asadabadi, *Mekalatı Cemaliye*, İslami Yay., Tahran, 1979, s. 9.

fikirleri, tecdidi kabul etmeyen geleneksel ulema, Afgani için her zaman sorun olmuştur. Batılıların bir kısmı onu İslam'ın ve Kur'an-ı Kerim'in büyük müfessiri olduğunun yanı sıra feraseti açık activist olarak görmüşlerdir. Onlara göre Afgani, Kur'an-ı Kerim'i çağdaş ilkelerle uyumlu bir şekilde yorumlayıp tefsir etmektedir.³⁹

Afgani'ye göre; eğer İslam halkı uyanıp birlik olurlarsa ittifak ve birlik ipleriyle bağlanıp sömürgeci şeytanların pençelerinden kendilerini kurtarmak için onlarla mücadele edebilirlerdi. Ayrıca her dönemin şart ve kurallarıyla uyum içinde olurlarsa İslam birliği kendi ayakları üzerinde durabilir ve Müslümanlar kendi kaderlerini kendileri belirleyebilirlerdi. O, inanıyordu ki; İslam dini tüm insanlık için gönderilen tek dindir, her asır ve zamanın ruhuyla uzlaşmaktadır.⁴⁰

O, politik ve entelektüel bir devrimciydi; İslam'ın kurtuluşunu, Avrupa emperyalizminin yıkılışını, İslam ümmetinin uyanık bir rüya görmesini, Müslümanların birlik olmalarını, topyekûn tek halifelik altında birleşmelerini çok istemiştir.

Afgani'nin birlikten anladığı Müslümanların tek bir hükümet etrafında birleşmeleri değildir. O milliyetleri ve ülke gerçeğini yadsımadan halifelik sembolü etrafında bir üst birlik oluşturulmasından yanadır. O şöyle derdi:

*“Amacım Müslümanların tek kişinin yönetim altında olması değil, her ülkenin hüküm edicisinin Kur'an-ı Kerim olması ve birliklerinin temelini din olmasıdır. Her ülke diğer ülkelerin menfaattarı için çabalamalı, böylece yaşam ve ölümleri tek bir temele dayanmalıdır. Bu emir dinin esaslarından biridir aynı zamanda bu asrın ihtiyacı da sayılır”.*⁴¹

Emin'e göre; Afgani'nin düşüncesinin temelini, derin bir maneviyat, engin bir dini coşku ve etkileyen bir ahlaki şuur oluşturur. Ayrıca o, ilerlemenin kavranması için Avrupa'nın gücüne vakıf olunması gerektiğini söylemektedir.⁴² Demokratik bir hükümetin teşkili, idari teşkilatın düzeltilmesi, aydınlanmanın genelleştirilmesi, basın aracılığıyla kamunun reformu ve birliği, mali işlerin kurulması, askeri eğitim, iç ve dış bağımsızlığın sağlanması, özgür ve tarafsız bir politikanın izlenmesi Afgani'nin en

³⁹ Abdul hakim Tabibi, *Telaş Hayı Siyasi Seyyid Cemaleddin Afgani*, Beyhaki Yay., Kabul, 2014, ss. 98-99.

⁴⁰ Miyan Muhammed Şerif, *Tarihi felsefe der İslam*, dördüncü C., çev ve Yay: Danişgahı Tahran, 1370, s. 91.

⁴¹ Mahmut Abu Raya, *Cengi Seyyid Cemaleddin Afgani*, çev: Ghulam Safdar Panjshiri - Muhammed Hüseyin Razi, Vizareti Amuziş Milli Yay., Kabil, 1962. s. 114.

⁴² Emin Osman, *İslam Düşünce Tarihi*, Adam Yay., İstanbul, 1990, s. 95.

büyük amcaydı. Bu düşünceyi elde etmek için ömür boyu çabalamıştır. Seyyid bu yoldan doğu ülkelerinden birini örnek bir ülke haline getirmek istiyordu; ta ki onun bu başarısını başka doğu ülkeleri görsünler ve bu ülkeyi örnek alıp diğer Avrupa ülkeleri gibi haklarından haberdar olsunlar, onları kendi menfaatleri için kullansınlar.⁴³

Afgani ve İkbâl İslam toplumun sadece iyi ve doğru kişilerden değil; aynı zamanda güçlü ve sağlam fertlerden oluşması gerektiğini söyler. Bu, başka devletlerin Müslümanlara hâkim olmadığı bir toplum kurma çabasıdır. Çünkü onlara göre İslami toplumu gücüyle diğerlerine hâkimdir.⁴⁴

Seyyid Cemaleddin'nin düşünceleri, 19. ve özellikle 20. yüzyılda Müslümanları uyandıran entelektüel hareketlere dayanıyordu. Bunun sonucunda Müslümanlar kendi ülkelerinde despotizm ve sömürgecilikle savaşmak için ayağa kalktılar.⁴⁵ Ayrıca Afgani olumlu bir bakış açısıyla Doğu-Batı ayırt etmeden tüm bilimsel ve faydalı teorileri almak ve uyarlamak istiyordu. Ancak o; Doğulu aydınlarının, Avrupa ve Batı medeniyetini kendi tarihlerine ve kültürlerine uyarlanmadan taklit ettiklerinden şikâyet etmekte, dini ve felsefî temeli olan Batı medeniyetini (moderniteyi) kendimize ait bir temel oluşturmadan, bünyemize uyarlamadan ve içselleştirmeden taklit etmenin yalnızca yıkıcı olduğunu ve zarar verdiğini düşünmektedir.⁴⁶

⁴³ Tabibi, a.g.e., s. 8.

⁴⁴ Sıddıki Mazharuddin, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, çev: Murat Fırat- Göksel Korkmaz, dergah Yay., İstanbul, 1990, s. 107.

⁴⁵ Çardihi, a.g.e., s. 43.

⁴⁶ Asadabadi, a.g.e., s. 7.

İKİNCİ BÖLÜM

CEMALEDDİN AFGANİ’NİN DİN ANLAYIŞI

1. CEMALEDDİN AFGANİ’NİN DÜŞÜNCE DÜNYASINDA DİNİN YERİ

Din, hem ferdi hem de sosyal bir realitedir. Din her türlü felsefi ve ilmi düşüncelerden önce ortaya çıkmış ve insanların yaşamlarına yön vermiştir.⁴⁷ Din tarihin her döneminde ve bütün toplumlarda var olmuş, insanı hem içten hem de dıştan kuşatıp onun davranışlarında kendini göstermiştir.⁴⁸ Dinin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda kutsal kitapların verdiği bilgiler hariç hiçbir tarihi bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla dinin tarihi İslamlığın tarihi kadar gerilere gitmiştir.

Sosyolojinin en çok üzerinde durduğu konulardan biri olan din, toplumsal yaşantıda, tarihte, tıpta, fizikte, felsefede, psikolojide vb. alanlarda oldukça önemlidir. Çünkü insanlık tarihi boyunca bütün toplumlarda, birçok toplumsal olayda ve olguda din etkin rol oynamıştır. Din, toplumda kabul gören değerler, inançlar ve davranış biçimleri doğrultusunda hayat bulur. İnsanın öncelikli olarak içinde bulunduğu bir etkinlik sahası olan din, diğer alanlarla da ilişki içindedir.⁴⁹

Din, kültürün önemli bir unsurudur ki insanlığın başlangıcından beri insanoğluya beraber var olmuş ve içerdiği ibadet, inanç ilkeleriyle kültürü etkisi altına almıştır. İnsanın diğer insanlar ve Allah ile olan ilişkisini düzenleyen bir güce ve etkiye sahiptir. Bu nedenle hiçbir fert ve toplum dinin etkisinden uzak kalamaz. İnsanın sosyal hayattaki faaliyetlerini anlayabilmek için, dini inancını iyi bilmek gerekir. Çünkü inancın, insan psikolojisi ve sosyal hayat üzerinde önemli etkisi vardır. Dolayısıyla insan için din ve kültür önemli bir yere sahiptir.⁵⁰

Şurası unutmamalıdır ki dinin bütünleştirici işlevi olduğu kadar ayrıştırıcı bir yönü de bulunmaktadır. Wach bu konuda şöyle der: Sosyolojik olarak söylemek gerekirse dinin çifte tesiri bulunmaktadır: Olumlu; bağlaştırıcı bütünleştirici ve

⁴⁷ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Yay., İstanbul, 1972, s. 31.

⁴⁸ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, Mehmet Alparşan Küçük, *Dinler Tarihi*, Berikan Yay., İstanbul, 2012, s. 36.

⁴⁹ Sevinç Güçlü, *Kurumlara Sosyolojik Bakış*, Birey Yay., İstanbul, 2005, s.249.

⁵⁰ David Krech, Rechar, S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, çev: Erol Güngör, Ötüken Yay., İstanbul, 2007, s. 266.

olumsuz; yıkıcı ve birliği bozucu.⁵¹ Diğer yandan Durkheim dini kutsal olan şeylere inanç ve eylemlerde oluşan bütüncül bir sistem olup; kutsal tarafından yasaklanmış veya emredilmiş olduğuna inanılan şeylerle ilgili inanç ve eylemler bütündür. Bu yapı bağlılarını bir tek manevi topluluk halinde kilise olarak adlandıran bir cemaate bağlar.⁵²

Din, insanın güçlerini üzerinde hissettiği sonsuz varlık ya da varlıklarla ilişki kurması şeklinde anlaşılmış ve tanımlanmıştır. Bu ilişki, kişiden kişiye ve zamandan zamana değişmekle birlikte hep insanın dünyadaki mukadderatını belirlemiş ve nasıl hareket edeceğine dair kurallar bu tanımın meyvesi olmuştur.⁵³

Din olgusu farklı şekillerde tanımlansa da toplumsal bir gerçeklik olarak varlığını insanlık ile birlikte devam ettirecektir. Bu itibarla toplumlarda düşünürlerin üzerinde önem ve durdukları bir realite özeliğini korumaktadır. Cemaleddin Afgani de dini kendine konu edinen önemli düşünürlerden biri olarak görünmektedir.

Afgani'ye göre din, ilahi bir öğüttür. Onu öğreten ve ona çağıran ise insandır. Akıl sahipleri dini hem müjdeleyen, hem de doğru yola çağıran peygamberden alırlar. İnsan bütün işlerini ve hareketlerini dinin yönlendirmesiyle ve dinin öğrettiklerini uygulayarak yapar. Bir kimse dinden çıksa bile, dinin kendisinde meydana getirdiği doğal hallerin dışına kolayca çıkamaz. Dinin onda meydana getirdiği izler, bir yaranın iyileştikten sonra vücutta bıraktığı iz gibi kalıcı olurlar.⁵⁴

Afgani'ye göre din insanlığın gerçek bir sisteme oluşturmalarını sebep olmaktadır. Bu nedenle din, dönemler boyu sabit ve sağlam şekilde hâkimiyetini sürdürmüştür. Ona göre insanın mutluluğunun yegâne kaynağı dindir, din inananları maddi- manevi olgunluğa taşır. Onları zahiri ve batini üstünlüklerin zirvesine ulaştırır. Ayrıca din milletleri ayakta tutar ve insanları dünya ve ahiret mutluluğuna erdştirir. Dinin önemine vurgu yapan Afgani'ye göre insanoğlu bir dine mutlaka ihtiyaç duyar. Dolayısıyla insanı yoktan var eden yüce yaratıcı dini de onun varlığına gerekli kılmıştır.⁵⁵

Ona göre İslam ümmetinin birliğini sağlayabilen tek bağ din bağıdır. Bu yüzden İslam ümmeti için en değerli birleştirici unsur da bu olmalıdır.⁵⁶ Afgani'nin bu düşünce sistemini diğer ünlü sosyologların din ile ilgili düşünceleri içinde de görmek

⁵¹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev: Ünver Günay, M.Ü.İ. F.V. Yay., İstanbul, 1995, ss.66-67.

⁵² Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev: Fuat Aydın, Eskiye Yay., Ankara, 2011, ss. 14-16.

⁵³ Tolstoy, *Din Nedir?*, çev: Zeynep Güleç, Akvaryum Yay., İstanbul, 2005, s.13.

⁵⁴ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 98.

⁵⁵ Esen, a.g.e., s. 122.

⁵⁶ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 131.

mümkündür. Durkheim'in din hakkındaki düşünceleri ile Afgani'nin fikirleri arasında bir paralellik kurulabilir. Bu da Afgani'nin Durkheim gibi dinin işlevselci yönünü öne çıkardığı şeklinde yorumlanabilir. Durkheim bu konuda nasıl olup da toplumda böyle birleştirici bir düzenin ortaya çıktığını sorar. Ardından da dinin buradaki işlevine vurgu yapar.⁵⁷

Afgani'ye göre din, geçmişte olduğu gibi bugün de insanların aklını irfan nuru ile aydınlatmaktadır. Bu sebeple insanlar kendilerini saadete ve iyiliğe götürecek yolu bulmuşlar ve medeniyetlerini ayakta tutabilmişlerdir. Din milletlerin ahlakında, iyiliğin gelişmesinde ve kötülüğün önlenmesinde daima faydalı olmuştur.⁵⁸

Afgani, Batılıların din bağının ne kadar güçlü bir bağ olduğunu fark ettiğini söylerken din bağının önemine şöyle işaret etmektedir: Batılılar anladılar ki; Müslümanlar arasındaki en kuvvetli bağı Kur'an-ı Kerim ve dindir. İslam'ın gücü de bu dini bağdan kaynaklanmaktadır. Her türlü sınıfsal farklılık ve diğer ayrılıklar din bağı sayesinde kaldırılabilir. Tarih boyunca meydana gelmiş her güzel olayda din bağının önemi rahatlıkla görülebilir. İnsanları birbirinden ayıran renk, ırk, etnisite, kabile, dil, gelenek gibi farklılıkları din yok eder. Çelişkili yönelişleri tek gayeye yöneltir. Bu da egemenliği güçlendirerek şeref ve yücelik kazandırır. Bu nedenle Müslümanlar bu birlik altında tarihin şahitlik ettiği gibi büyük eserler meydana getirirler. Din bağlılığının kuvvetli olduğu devirlerde oluşan bu güzel hatıraların varlığında ırki farklılıkların hiç bir rolü oynamadığını görüyoruz.⁵⁹

Görüldüğü üzere Afgani, dinin toplum hayatında önemli bir rolünü olduğuna vurgu yapmaktadır. Özellikle toplumsal bütünleşme bağlamında dinin gücüne değinerek dinin fonksiyonunu ortaya koymuştur.⁶⁰

2. AFGANI'YE GÖRE SEMAVİ DİNLER

Din sosyolojisi, din antropolojisi ve dinler tarihinde dinler iki sınıfa ayrılmışlardır: Dünya dinleri veya evrensel dinler ve mahalli dinler. Evrensel dinlere semavi dinler de denilmektedir. Semavi din bağlılarıncı din Allah'ın gönderdiği ve vahiy yoluyla insanlığa bildirdiğidir. Bu doğrultuda semavi dinler olarak Hristiyanlık, Musevilik ve İslam gösterilir. Bunların Allah tarafından gönderilen, gerçek Allah

⁵⁷ L. Berger, "Dini Kurumlar", *Toplumbilimi*, çev: Ali Çiftçi, Anadolu Yay., İzmir, 1999, s. 82.

⁵⁸ Cemaleddin Afgani, *Dehriyyun'a Reddiye*, çev: Vahdettin İnce, Ekin Yay., İstanbul, 1997, s. 31.

⁵⁹ Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 113, 127-128

⁶⁰ Afgani, a.g.e., s. 9.

inancını yansıtan dinler olduğu kabul edilir. Her semavi din farklı bir peygambere vahiy edilerek gönderilmiştir. Hristiyanlık Hz. İsa'ya, Musevilik Hz. Musa'ya İslam dini ise Hz. Muhammed'e vahyedilmiştir. Her dinin kendine has kutsal kitabı bulunmaktadır. İslam peygamberi Hz. Muhammed'e gönderilmiş olan kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'dir. Hristiyanların kutsal saydıkları kitap Hz. İsa'ya indirilmiş olan İncil, Yahudilerin kutsal kitapları ise Hz. Musa'ya inmiş olan Tevrat'tır.

Semavi dinler, Allah tarafından benzer amaca yönelik gönderilmiş olmalarından dolayı aralarında pek çok benzer yön bulunmaktadır. Tek Tanrı inancı ve peygamber inancı gibi temel kavramlar semavi dinlerin ortak taraflarıdır. Ancak bu konularda detaya inildiğinde inanılan tek tanrının farklı olduğu ve ibadet şekillerinin bile değişik olduğu görülmektedir. İslam dininde günün her günü ve saati Allah'ı hatırlamak ve ibadet etmek esas iken, Hristiyanlık ve Musevilikte haftanın ya da ayın belirli günlerinde ibadet edilmesi yeterli olmaktadır.⁶¹

Afgani'ye göre Hristiyanlık, Musevilik ve İslam dinlerin maksat ve gayesi birdir. Bunu kimse inkâr edemez. Hz. Musa (a.s.)'ya gelen ilahi emirlere göre Hz. İsa (a.s.) amel etmiş, Hz. Muhammed (s.a.v.) de Tevrat ve İncil'i doğrulamak üzere gelmiştir. Allah'ın kullarından isteği konusunda Tevrat'ta yer alan ilkeye bakarsak görürüz ki Allah, Tur Dağı'nda Hz. Musa (a.s.) ile şöyle konuşmuştur: “Allah benim. Benden başka Rab yoktur. Öyleyse sen de, İsrail oğulları da bana kulluk ediniz.” Hristiyanlık ise Tevrat'taki buyrukların mütemmimi ve tamamlayıcısı olarak gelmiş bir dindir. Nitekim Hz. İsa (a.s.) şöyle demiştir: “Ben yasayı tamamlamak üzere geldim, bozmak üzere değil”. İslam'a baktığımızda, Kur'an-ı Kerim'in tevhid inancıyla, tek Tanrıya itaat ve kullukla dolu olduğunu görürüz. “Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”, “De ki: Bana yalnız Allah'a kulluk etmem ve O'na ortak koşmamam emrolundu” ve “Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dilerim” ayetleri bunlardandır.⁶²

Afgani, bu üç semavi dinin (Hristiyanlık, Musevilik ve İslam) mahiyetine göre hayatın amacının Allah'ın rızasını kazanmak olarak açıklar. Ama bu amacın yok olduğunu, bütün dinlerde dünyevi mülkü elde etmenin mutlak amaç haline geldiğini söyler. Afgani insan hayatına bakmış, ihtilaflara sebep olan şeyleri inceleme ve

⁶¹ Mircea Eliade, *Kutsal ve Kutsal - Dış / Dinin Doğası*, çev: M. Ali Kılıçbay, Alfa Yay., İstanbul, 2019, s. 166.

⁶² Paşa, a.e.g., 172.

araştırma altına almış ve görmüş ki anlaşmazlıklar dinden kaynaklanmaktadır. Afgani; sonra anladım der, bu ihtilaf ve kavgalar dinin kendisinden değil, o dine inananlardan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple haklı ve özgürce yargılayarak, üç dinin (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam) felsefesini ve temellerini inceledim ve aklımın bana gösterdiği yolda devam ettim. Her üç dinin amacının bir olduğu sonucuna ulaştım. Eğer birinde bir eksiklik varsa diğeri bunu tamamlar, eğer halkın bu tatsızlıkları devam ederse o zaman olağan üstü mucizeleri ile Peygamberler gönderilir. Böylece başkasının aklının ermediği konuları onlar açıklarlar.⁶³

Ayrıca o bu üç dinde muamelatta caiz kılınan veya yasaklanan şeyleri şöyle izah ediyor: İsa, Musa'nın getirdiklerine göre hareket etmiş, onları kaldırmamış ve onlardan bir şey eksiltmemiştir. Aynı şekilde Muhammed (s.a.v) de kendinden önceki Tevrat ve İncil'de yer alan hükümleri tasdik edici veya düzenleyici olarak gelmiştir.⁶⁴

Afgani'nin düşüncelerine göre, insanlar bu üç dinlere (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam) ait kitapların karşısında iki inancı sahip olanlardır; ya vahye itikat etmekte, nebilere ve resullere inanmakta veya vahyi, peygamberleri de onların Allah tarafından gönderildiğini inkar etmektedir. Bazı mevkilerde inkârcıdan istenen, vahye ve peygamberlere inanması değildir; aksine üç dinin kitaplarındaki temel öğretilerinin maksat ve gayede birleşip birleşmediklerini bilmesidir. Çünkü temel öğretilerde dinlerin birleştikleri sabittir ve bunu hiç kimse ret ve inkâr edemez.⁶⁵

Afgani'ye göre bugün Müslümanlarda görünen gerileme İslam dininin hakikatinden değil belki bir bütünün parçalanmasının dolayısıdır. Afgani'nin düşüncelerine göre dinler toptan bütünü oluşturmaktadır ve onun parçaları ise Musevilik, İsevilik ve İslam'dır. Kim bütün bu dinlere göre hakikat üzere ise, üstün ve galip gelecek olan odur. Çünkü üstün kılınacağı vaat edilen din, dediğimiz gibi, 'Hak Din'idir. Mücerret isimden ibaret kaldıkları sürece Yahudilik, Hristiyanlık ya da İslam değildir. Fakat bunlardan kim Hakka göre hareket ederse, işte orada saf din var demektir. Nitekim Allah Teala buyurmuştur:⁶⁶ *"Biz sana kitabı gerçeikle indirdik. Öyle ise dini Allah için halis kıl ve O'na kulluk et. Dikkat edin, halis din ancak Allah'ındır"*.⁶⁷

⁶³ Abu Raya, a.g.e., s. 151.

⁶⁴ Paşa, a.g.e., s. 172.

⁶⁵ Paşa, a.g.e., s. 174.

⁶⁶ Paşa, a.g.e., s. 176.

⁶⁷ Zümer 39/2-3.

Afgani'nin bu görüşü İslam dinin hakkındaki diğer düşünceleri ile çelişkilidir. Çünkü o her zaman İslam dinini diğer semavi dinler arasında en üstün görmektedir.

3. AFGANI'NİN İSLAM DİNİNE BAKIŞI

İslam bireysel ve toplumsal boyutu olan bireyin yaşamına beşikten mezara kadar yön verirken diğer yanda toplumsal hayatta insanlar arası ilişkileri düzenlemesi ve oluşturduğu kurumları ile toplumda bir düzen inşa etmesiyle öne çıkan bir dindir. Bu itibarla Afgani İslam dinini bireysel, toplumsal ve hatta uluslararası ilişkiler ile ilgili hususları ile ilgillemiştir.

Afgani'ye göre İslam, doğru bir şekilde anlaşıldığında, dinamik bir inançtır. O, İslam'ı rasyonel olarak yönlendirilebilir, aktif, sorumlu bir hayatın kaynağı, modern bilimle uyumlu, Müslüman halkların siyasal ve kültürel görkeminin canlandırılmasına adanmış bir din olarak görüyordu. İslam'ın modernleşmesinin gerekli olduğuna, ama aynı zamanda İslam'a inanmanın da modernlik için esas olduğuna inanırdı.⁶⁸ Afgani'ye göre İslam, Müslümanlara hakim ve otorite sahibi olmalarını, izzetle yaşayıp İslam dinine aykırı düşen her yasayı reddetmelerini emretmektedir.⁶⁹

Ayrıca Afgani, toplumun ihtiyaçlarını gidermek için İslami yasaların yeniden yorumlanmasına ve zamanın ruhuna uygun hale getirilmesine ihtiyaç olduğundan söz ederek derdi ki: İslam toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için her yüzyılda bir müceddid (yenileyici) gönderilmiştir.⁷⁰

Afgani, İslam'ı mevcut dinler arasında, sağlam bir hikmet temeli üzerine kurulan bir din diye vurgulamaktadır. Ona göre; İslam dini, insanın mutluluğunu amaçlayan sağlam bir esas üzerine yükselir. Afgani, bu düşüncesiyle açıkça şunu ifade etmektedir: Dinde modernleşmenin ve reformun amacı, Müslüman toplumlarda sahih bir dini düşünce ve bilgiye ulaşmak ve Müslümanların yaşamlarını gözden geçirerek onları İslam'ın özünde var olan devrimci çizgiye oturtmaktır. Afgani'nin İslam'a ve Kur'an-ı Kerim'e bakışı şu esaslar çerçevesindedir.

⁶⁸ Iram Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, ikinci C., çev: Yasin Aktay- Mevlüd Ayyıldızoglu, İletişim Yay.,1 baskı, İstanbul, 2010,s. 123.

⁶⁹ Muhsin Abdülhamid, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, çev: İbrahim Sarıms, Fecir Yay., Ankara. 1991, s. 192.

⁷⁰ Çardihi, a.e.g., s. 115.

3.1. Mükemmel Bir Rehber Olarak Kur'an

Kur'an- ı Kerim Müslümanların kutsal kitabı olarak günümüze kadar herhangi değişikliğe uğramamış, tarif edilmemiş bir şekilde orijinallliğini korumaktadır. Kur'an-ı Kerim hususunda kesin inanca sahip Afgani'nin görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız. Onun bu bağlamındaki fikirleri öğrencilerine dayandırılmaktadır.

Muhsin Abdülhamid, Afgani'nin öğrencisi olan El- Mağribi'den onun Kur'an-ı Kerim hakkında görüşlerini şöyle nakletmektedir:

Afgani'nin dini hareketinin esasını Kur'an-ı Kerim oluşturur. Ona göre dini anlamak için Kur'an-ı Kerim'e dönmeli, doğru ve özgür bir şekilde anlamalıdır. Afgani'ye göre Arapların hayatını kökten değiştiren Kur'an-ı Kerim öğretileridir. Kur'an-ı Kerim inmeden önce Araplar, sözle ifade edilemeyecek kadar büyük bir vahşet içinde yaşamaktaydılar. Araplar, Kur'an-ı Kerim'le ve İslam'la buluştuktan sonra hızlı bir şekilde yükselip ilerlediler. Kısa bir süre içinde dünyanın bilinen yerlerini yönetebilecek duruma geldiler. Ona göre Kur'an-ı Kerim, tek başına ilk Müslümanlara mükemmel bir şekilde rehberlik etmiştir.⁷¹

Afgani'ye göre bugünkü Müslümanların eksiklikleri, Kur'an-ı Kerim'den uzaklaşmalarından kaynaklanmaktadır. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'in en büyük faziletlerinden biri, Müslümanları felsefi gerçeklere ve insanları önemli meselelerde rasyonel cevaplara gereksinim duymaya yöneltmesidir.⁷² Ona göre Kur'an-ı Kerim, insanları iman etmeye ve dosdoğru olmaya çağıran bir hidayet kılavuzudur.⁷³ Eğer bir millet ötekilerden üstün olmaya gayret göstermezse zamanla onların üstünlüğünü kabul etmeye mahkûm kalır. Milletlerin üstün olmaya olan ihtiyacı bir insanın gıdaya olan ihtiyacına benzer. İnsan gıda almazsa zamanla hayat sona erer. Kur'an-ı Kerim, Müslümanların Allah'ın sancağını daha da yükseltmelerini ve üstünlüklerini her yöne yaymalarını söyleyen ayetlerle doludur.⁷⁴

Afgani şöyle der: *“Ey Kur'an-ı Kerim Ehli! Kur'an-ı Kerim'i hâkim yapmadıkça herhangi bir şey üzerinde olduğunuzu iddia etmeyin! Onun emir ve yasaklarına riayet edip, çalışmadaki hikmeti de gözeterek öncekilerin yaptığı gibi bütün işlerinizde ona tabi olur!”* Ona göre eğer İslam alimleri üzerlerine düşen öğüt verme vazifesini hakkıyla

⁷¹ Tabatabayi, a.g.e., s. 106

⁷² Abdülhamid, a.g.e., ss. 37-38.

⁷³ Keddie, a.g.e., s. 395.

⁷⁴ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 57.

yapsalar ve toplumu Allah'ın vaadine sadık kalmaya çağırırlar o zaman hak yükselir, batıl alçalır ve Kur'an nuru düşünceleri aydınlatır.⁷⁵ Müslümanların hepsinin sultanı Kur'an-ı Kerim, birlikte yöneldikleri nokta din olursa, her biri kendi yönetimini oluşturup onu korumaya çalışsa bile güçlerini toplamış, bir birlik oluşturmuş olurlar.⁷⁶

Afgani, her zaman Kur'an-ı Kerim'in tek başına bir hidayet kaynağı ve davetin esas olduğunu belirtmiş, bunu karşısındaki görüş ve istibatların vahiy gibi üzerinde durulmaması gerektiğini ileri sürmüştür.⁷⁷ Seyyid her zaman derdi, eğer Müslümanlar birlik olup Kur'an-ı Kerim ilkelerine göre hareket ederlerse Batı devrimi gerçekten de yenilebilir. Bu düşüncesinden dolayı Renan ve diğer Avrupa felsefecileri onu 'Reformcu' olarak adlandırırlardı. Afgani'ye göre eğer Ebu Hanife, Malik, Şafii ve Ahmed bin Hanbel'in bugüne kadar yaşamış olsalardı, Kur'an-ı Kerim ve sahih sünnetten bu günün her meselesi için içtihat ederek hüküm çıkarırlardı. Zira Kur'an-ı Kerim'in derinleşmeleri ve kavrayışları arttıkça anlamı da artmış olurdu.⁷⁸

Afgani'ye göre Kur'an-ı Kerim'de devlet yönetimi, yöneticilerin görev ve sorumlulukları gibi insani meselelerden; dünyanın oluşumu, büyük patlama, gök cisimleri arasındaki ilişki gibi kozmolojik meselelere kadar pek çok konu hakkında açık veya kapalı, geniş veya özet halinde, genel ya da özel bilgiler vardır; bunları doğru anlamak, aklın ve ilmin kesin verilerine uygun olarak yorumlamak gerekmektedir.⁷⁹ Kur'an-ı Kerim, Müslümanlar arasında gerçekten okunur ve anlaşılrsa, onları sınırlarını korumaya, ülkelerini savunmaya, düşmanlarını mağlup etmelerinin gerekliliğine yöneltilir. Böylece diğerlerini, askeri bilgi ve teknoloji sahasında gerçek haklarını ve zillate düşmüş nefislerini yok olmaktan kurtaracaklardır. Her şeyin dönüşü Allah'adır.⁸⁰ Fakat Müslümanlar Kur'an-ı Kerim'in emirlerinin tam tersini yapmakta ve Kur'an-ı Kerim'in doğru tefsiri için araştırma yapmak yerine, ayetlerin anlamsız açıklamalarıyla uğraşmaktadır. Afgani'ye göre birçok cahil kişi, Kur'an-ı Kerim'in bilimsel gerçeklere aykırı olduğunu söyleyerek Kur'an-ı Kerim'e iftira etmektedir. O, herhangi bir bilimsel gerçeğin, Kur'an-ı Kerim'in açık anlamıyla çelişmesi durumunda teville gidilmesi gerektiğini anlatır. Modern icatların Kur'an-ı Kerim nazil olduğu

⁷⁵ Kendilerine apaçık ayetler geldikten sonra ayrılık ve çatışmaya düşenler gibi olmayın, işte onlara büyük bir azap vardır. (al-i imran, 3/105), Afgani- Abduh, a.g.e.,ss. 259-260

⁷⁶ Raşid Rıza - Hayreddin Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, İz Yay., İstanbul, 2015,s. 436.

⁷⁷ Hatiboğlu, a.g.e.,s.167.

⁷⁸ Abdülhamid, a.g.e., s. 41.

⁷⁹ Afgani- Abduh, a.g.e.,ss. 149-151.

⁸⁰ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 110.

dönemde var olmadığından Kur'an-ı Kerim'in onlara açıkça işaret etmesini anlatmaktadır. Afgani'ye göre, örneğin, Kur'an-ı Kerim inzal olduğu dönemde demiryolu, elektrik gibi sonradan icat edilen şeylerden bahsetseydi, o dönemin insanları onları kavrayamaz ve böylece Kur'an-ı Kerim'den uzaklaşırlardı. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim, insanları zihinsel yönden hazırlamayı göz önünde tutarak, şimdi ve gelecekte olan şeylere sadece işaret eder.⁸¹

Afgani'ye göre birçok bilimsel gerçeğe Kur'an-ı Kerim ışık tutmaktadır. Ona göre “bundan sonra Allah yerküreyi yuvarlak bir hale getirdi”⁸² ayeti, dünyanın küre biçiminde oluşuna; “güneş kendine mahsus yörüngesinde akıp gider”⁸³ ayeti, güneşin kendi eksininde dönmesine; “göklerle yer bitişikken biz onları birbirinden koparıp ayırdık”⁸⁴ ayeti ise; yerkürenin güneşten kopup ayrıldığına delildir. Afgani daha başka ayetlerin de bazı bilimsel gerçeklere ışık tuttuğunu zikretmektedir.

Batılılar, tarafından bulunmuş bilimsel gerçeklerin Kur'an-ı Kerim ayetleri tarafından tasdik ve ya ret şekillindeki bir uğraşının insanı, tembelliğe, taklitçiliğe ve nakilciliğe sürüklediğini öne süren Afgani önce Batının ilmini nakledip sonra da kabul veya ret şeklinde Kur'an-ı Kerim ayetlerini onun üzerine hükümler kılmaya çalışmakla yetinmenin, Müslümanları, Kur'an-ı Kerim'de her şeyin bulunduğu düşüncesine götüreceğini, bu durumun ise Müslümanları, Batıdan aktarılan bilimi Kur'an-ı Kerim'in damgası ile mühürlemekten başka bir şey yapmamış olmakla sonuçlanacağını söyler. Batıdan nakledilen bilgi değişince tefsir de, damga da, mühür de değişecek, gelişerek değişen Batı bilimi sabit kalırken, Kur'an-ı Kerim, sürekli değişikliğe uğrayan bir şeye dönüşecektir.⁸⁵

3.2. Afgani'nin İctihad, Kaza ve Kader Anlayışı

Afgani görüşlerin en güzelini alıp zayıfını reddederdi. En doğru görüşü bulmak için araştırır, doğruya en yakın olan ve aklın kabul ettiği görüşü alırdı. Afgani, birtakım insanların görüşleriyle yetinip kalmaya gerek yok derdi. Onlar kendileri bile, seleflerinin görüşleriyle yetinip kalmamışlar, aksine akıllarına tam bir serbestlik vererek hüküm vermişler, görüş beyan etmişler, ilim okyanusuna kovalarını salmışlar, kendi

⁸¹ Kuran'ın bilimsel tefsiri ile ilgili geniş düşünceler için bkz: Paşa, a.g.e.,s. 104 , Keddî, a.g.e.,s. 176.

⁸² Nâziat 29/30.

⁸³ Yâsin 36/38.

⁸⁴ Enbiya 21/30.

⁸⁵ Esen, a.g.e., s. 103.

dönemlerine uygun ve kendi nesillerinin akıllarına yatkın hükümler çıkarmışlardır. Afgani burada “Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkar olunamaz” cümlesini geniş bir şekilde açıklamaya çalışmıştır.⁸⁶

Afgani, içtihat kapısı şartlarının zorluğu sebebiyle kapalıdır, diyenlere; İctihat kapısı kapalıdır, ne demektir? İctihat kapısı hangi nasla kapatılmıştır? Ya da hangi imam ‘benden sonra hiçbir Müslümanın dini anlamasına veya Kur’an-ı Kerim ve sahih hadisin rehberliğiyle doğru yolu bulmasına, gayret edip Kur’an-ı Kerim ve hadis fikhını geliştirmesine, kıyas yoluyla çağdaş bilimlere ve zamanın ihtiyaçlarına uygun, nassın ruhuna ters düşmeyecek hükümler çıkarmasına ihtiyaç yoktur’⁸⁷ demiştir. Bunun için içtihat etmesi gerekmez mi? Allah Muhammed’i kendi Arap kavminin diliyle peygamber olarak gönderdi ki, onlara iletmek istediğini iletсин ve onlar da kendilerine söyleneni anlasınlar. Nitekim Kur’an-ı Kerim da şöyle buyurulmuştur: “Biz her peygamberi ancak kendi milletinin diliyle gönderdik.”⁸⁸ Görülen o ki, Kur’an-ı Kerim ancak anlaşılacak, manaları üzerine tefekkür etmek, hüküm ve maksatlarını anlamak için çalışmak üzere indirilmiştir. Afgani, selevin hayatına vakıf olan; icma yöntemlerini, doğrudan veya kıyas yoluyla nassın hüküm çıkarma usullerini ve sahih hadisi bilen kimsenin, Kur’an-ı Kerim hükümleri üzerinde düşünmesi, yoğunlaşması tetkik yapması ve bu hükümlerden yeni hükümler çıkarması caiz olduğunu söyler.⁸⁹ Arapça bilen, akli başında olan, sîret, hadis, icma ve kıyas konularında yeterli bilgiye sahip bulunan herkes için içtihad kapısının açık olduğunu anlatır. Ona göre büyük müctehidler kendi zamanlarında yapılması gerekenleri yapmışlar ve başarılı olmuşlardır; ancak Kitap ve Sünnet’ten çıkarılabilecek bilgi ve hükümler yanında onların denizden bir damla kadardır. Bilen içtihad etmeli, içtihad edemeyen şuurlu olarak seçmelidir. Afgani, zamanın değişen şartlarına, eskiyi körü körüne ve nedenlerini bilmeden taklit etmek suretiyle çözüm bulunmayacağına inanıyordu. Ona göre taklit terk edilmeli, çağın yeni taleplerini yerine getirmek için içtihadla başvurulmalıydı. Çünkü İslam’ın hayatiyetini sürdürmesi içtihadla bağlıdır.⁹⁰

Afgani’nin bu fikirlerinden şu anlam çıkarabilir: Zamanın ihtiyaçlarına cevap vermek için ve dinin özüne zarar vermeyecek şekilde dini hükümlerde değişiklikler

⁸⁶ Paşa, a.g.e. s. 140.

⁸⁷ Paşa, a.g.e. s. 140.

⁸⁸ İbrahim 14/14.

⁸⁹ Paşa, a.g.e. s. 141.

⁹⁰ Esen, a.g.e.,s. 178.

yapmak dini hayatın devam etmesi için gereklidir. Dolayısıyla bir dini yaşatmak için içtihad şarttır. İctihad yapabilen İslam bilginlerinin bulunması ve değişen problemlere uygun çözümler üretilerek sorunun giderilmesine çalışılması tarihin hiçbir döneminde imkânsız değildir.

Afgani'nin inancını, dini ve siyasi düşünce sistemini, eserlerinde açıkça bulmak mümkündür. Onun düşüncesine göre İslam inancının temellerinden biri olan kaza ve kader İslam medeniyetini olumsuz etkilemiştir. İnsanın iradesini, kesbini ve sorumluluğunu dışlayan inançlar ve anlayışlar yanlış olduğu gibi, insanlar etkisini ve yönlendiriciliğini yok sayan anlayışlar da yanlıştır. İnsanın sonucundan sorumlu olduğu davranışlarının oluşmasında onun, şuur, düşünce ve tercih olarak devreye giren etkisi vardır. İnsanın cüz'i iradesi ve kesbi işte bu tercihidir. Bütün iç ve dış etkenlere, yönlendiricilere rağmen cüz'i iradenin sonucu belirleyen etkisi bir gerçektir.⁹¹

Ona göre Batılılar bir kere daha İslam'ın esaslarını yanlış yorumlayarak, İslam topluluğunun zayıflığını ve güçsüzlüğünü kaza ve kader inancına bağlamaktadır. Onlara göre bu inanç her hangi bir toplumun gayretini ve kuvvetini alarak o toplumun zayıflığına ve güçsüzlüğüne sebep olmaktadır. Müslümanları suçlayarak fakirliğin, yokluğun, siyaset zaafının, güçsüzlüklerin, hak anlayışının bozulmasının bu inançtan dolayı olduğunu zannediyorlar. Onlara göre Müslümanlar bu inanç yüzünden tembelleşmişlerdir. Kendilerine faydalı ya da zararlı olandan ve faziletlerden habersizdirler. Onlar için hayat sadece yemek, içmek ve uyumakla sınırlıdır. Belirli hedefleri yoktur, hayat mücadelesinden bigânedirler. Fakat kardeşine zarar verme fırsatını eline geçirince, bundan geri kalmazlar. Diğer milletler bu durumdan faydalanarak onları paramparça etmek için hazır beklemektedirler. Çünkü Müslümanlar her hadiseyi iyi- kötü ayırt etmeden kabul etmeye hazırdırlar. Dışarıda kıyamet kopsa onlar evlerinde rehavet içinde beklemektedirler. İdarecileri zamanlarını eğlence, oyun ve şehvet peşinde koşmakla geçirmekte, yapmaları gereken ve üzerlerine borç olan bunca iş varken hiç birine el uzatmamaktadırlar.⁹²

Afgani'ye göre kaza ve kadere iman kesin deliller ile sabittir. Yaratılış ve fitrat, insanı bu imana götürmektedir. Her olayın zaman içinde birleştiği bir sebebi vardır ve bunu düşünen insan kolayca görür. Onun kaza ve kadere karşı bu düşüncesi, İslam dini ortaya çıktığından bu yana Müslüman düşünürlerin arasında yaygın bir açıklamadır. Bu

⁹¹ Paşa, a.g.e., ss. 331-340.

⁹² Afgani- Abduh, a.g.e., s.141.

irade- i külliyyenin tanımıdır. Bu tanım doğrultusunda göre Allah'ın koyduğu yasa ve tespit ettiği doğal nizamın dışına çıkmak mümkün değildir. İrade-i cüziye konusuna gelince Afgani'ye de göre insan her şeyi kendi ihtiyarıyla ve özgürce seçip yapmaktadır. Zira Allah insanlara herhangi bir eylemi özgürce seçme ve yapma gücü vermiştir.⁹³

O, kaza ve kader inancının insanı cesaretli yapacağını, ömrünün sınırlı, rızkının emniyette olduğuna, her şeyin Allah'ın elinde olduğuna iman ettireceğini söyler. Onları Allah'ın istediği gibi değiştireceğine iman eden kimse; kendisinin veya mensubu olduğu ümmetinin hakkını korumak ve Allah'ın farz kıldıklarını yerine getirmek için ölümden niye korksun diye sorar. Ona göre kaza ve kader inancı Müslümanların, çocuklarını, kadınlarını ve yuvalarındaki her şeyi, dünyanın en uzak yerlerindeki savaş alanlarına, sanki yaylaya gidiyormuş gibi götürmelerini kolaylaştırır.⁹⁴ İlk Müslümanlar kaza ve kadere inandıkları için kendi dönemlerinde fetihten fetihe koşarak birçok bölgeyi hakimiyetleri altına almışlar, egemenlik alanlarını İspanya ile Fransa'yı birbirinden ayıran Pirene dağlarından, Çin seddine kadar genişletmişlerdi. Afgani'ye göre tarihte kazanılan büyük zaferler bu inanç sayesinde olmuştur. Büyük fatihlerden olan Keyhüsrev, Büyük İskender ve Cengiz Han da bu inanca sahiptiler. Bu inanç, insanları yükselmekten alıkoyan korku rezaletinden temizler. Afgani'ye göre adları geçen bu komutanlar kaza ve kadere inanmasalardı elde ettikleri zaferlere ulaşamazlardı.⁹⁵ Afgani, Osmanlıların yaptıkları hamle ve gönderdikleri ordular ile muzaffer olmalarının, bütün hükümdarlara boyun eğdirmelerinin ve bizzat Avrupa ülkelerinin onlara boyun eğmesinin arkasında kaza ve kader inancı ile birlikte bütün İslam inançlarını aramanın gerektiğini ifade etmektedir.⁹⁶

4. AFGANİ'YE GÖRE İSLAM'IN VE HIRİSTİYANLIĞIN FARKLI ÖZELLİKLERİ

İnsanlık tarihine baktığımızda ne kadar gerilere gidilirse gidilsin dini inançlardan yoksun hiç bir topluma rastlanmamaktadır.⁹⁷ İşte din insanların hayatında bu kadar büyük bir öneme sahiptir. Dolayısıyla da dinsiz bir toplum yoktur.

⁹³ Esen, a.g.e.,s. 165.

⁹⁴ Esen, a.g.e., s. 166. Ayrıca bkz: Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 146-147.

⁹⁵ Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 149-150.

⁹⁶ Abdülhamid, a.g.e., s. 201.

⁹⁷ Tümer- Küçük- Küçük, s.,1.

Afgani, Hristiyanlık esaslarını şöyle açıklamaktadır: Barış, kisası kaldırmak, iktidarı terk etmek, dünyaya ait güzelliklere sırt çevirmek, baştakilere itaat etmek, kralların mallarını krallara bırakmak (Sezar'ın hakkı Sezara, tanrı'nın hakkı tanrıya), her türlü kavgadan uzaklaşmaktır. Nitekim İncil'de, "sağ yanağına vurana, sol yanağını da çevir"⁹⁸ hitabıyla karşılaşmaktayız. Hristiyanlığın esasları bu şekilde sevgiye dayanmasına ve Hristiyanlığın bir barış dini olmasına rağmen, bu dini kabul edenlerin hal ve davranışları insanı büyük bir şaşkınlığa düşürmektedir. Çünkü Hristiyanlar, savaşmaktan, dünyayı sahiplenmekten ve birbirleriyle yarışmaktan başka bir şey düşünmemektedirler. Dünya nimetlerini kazanmak için ülkeleri sömürmek ve işgal etmek için gayret sarf etmekte, savaş güçlerini daha da artırmak için, öldürücü savaş aletleri yapmak peşinde koşmaktadırlar. Hâlbuki dinleri, başka ülkelere tecavüz etmeyi yasaklamaktadır.⁹⁹

Ona göre İslam dini zafer ve yücelik aramak, fetihler yapmak ve fatih olmak için gerekli şartları hazırlamak, şeriata uygun olmayan hiçbir kurala uymamak, hangi güç olursa olsun hükümleri İslam'a uymadıkça ve dinin emirleri ile birleşmedikçe itaat etmemek esası üzerine kurulmuştur. Afgani Kur'an-ı Kerim'i okuyan bir kimse İslam'ın bu ruhunu rahatça görebileceğini söyler. Yine İslam şeraitinin binicilik ve atıcılık dışında bahse girmeyi yasakladığını öğrenen bir kişi Allah'ın savaş tekniklerini öğrenmek ve uygulamak konusuna ne kadar önem atfettiğini anlayacağı kesindir.¹⁰⁰

İslam'ın bu esaslarına bakan bir kişi İslam'ın dünyanın en savaşçı dini olduğunu ve savaş araçlarında ve askerlik biliminde çok ileriye gittiklerini zannedebilir. Bu zaferi elde etmek için bütün bilimlere sahip olduklarını vehmedebilir. Dünyaya karşı zafer kazanmak için gerekli her vasıtayı elde ettiklerini, kimsenin çalışmadığı kadar çok çalıştıklarını, zaferlere ulaşacaklarını ve kimsenin buna karşı çıkmayacağını düşünebilir. Fakat Müslümanların halini gören kişi hayrette düşer. Çünkü İslam'ın esaslarını uygulamaktan ve onlardan faydalanmaktan mahrum kalmışlardır. Savaş araçlarını ve askeri teknikleri öğrenmek için en küçük bir gayret sarf etmemekte ve düşmanlarını taklit etmek zorundadırlar. Bazılar da yabancıların boyunduruğuna girmiş ve onların emirlerini yerine getirecek kadar zayıftır. Her hangi biri bu iki din arasında karşılaştırma yapmayı düşünürse şaşkına dönecektir. Zanneder ki iki dinin takipçileri dinlerini ve

⁹⁸ Luka. 6:29. [https:// incil. Info.](https://incil.info)

⁹⁹ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 104.

¹⁰⁰ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 105.

akide esaslarını bir tarafa bırakmışlar; ya da bu iki millet için ilahi kanunlar değişmiş. Çünkü çalışmayı devrimciliği, yeniliği emreden, Müslümanların daima hükümrân olmasını isteyen din gitmiş yerine dünyayı öteleyen pasifliği ve emir altında yaşamayı tavsiye eden Hristiyanlıkla yer değiştirmiş.¹⁰¹

Afgani Hristiyanlığın güç, iktidar ve dünyaya meyiletme sebeplerini şöyle beyan etmektedir: Hristiyanlığın Avrupa'ya girişi ve orada yayılışı Roma İmparatorluğu sayesinde gerçekleşmiştir. Romalılar zihinlerinde yerleşmiş olan eski dinlerini, adet ve geleneklerini bırakmadan yaşamaya devam ettiler. Din onlara göre elbise üzerine takılan süs gibiydi, gelenekleri hiç değişmedi ve böylece Roma kültürü ile eski dinleri aynen kalmaya devam etti. Artık İncil'in buyruğu olan barış ve yumuşaklık yerini 'kralın hakkı krala Tanrı'nın hakkı Tanrıya' görüşüne bırakmış ardından kilise hâkimiyet alanın genişletmek için papazlarını kutsal adına savaşmaya yöneltmiştir. Papazlar eliyle Hristiyanlık yok edilirken, dini saltanat inşa edilmeye çalışılmıştır.¹⁰²

Müslümanlara gelince, dinin ortaya çıktığı sırada büyük zaferler kazanmış, bütün insanlara karşı üstünlük kurmuşlardır. Sonra aralarından din adına kendisi için faaliyet yürüten insanlar çıkmış ve bunlar dine birçok hurafe ve bidatleri sokmuşlardır. Cebriyye mezhebi kadercilik anlayışıyla ortaya çıkınca Müslümanların zihinlerini zehirlenmeye başlamış, Müslümanlar çalışmayı, çabalamayı ve gayret göstermeyi bırakıp her şeyi zamanın akıntısına bırakmışlardır. Ardından peygambere iftira atan yalancı nakilciler ortaya çıktılar. Uydurdukları hadislerle gayret duygusunu yok ettiler. O zamanlarda gerçek bilginler bu uydurma ve yalanları doğru ve gerçek hadislerden ayırmaya çalışmışlarsa da maalesef bunların çalışmaları bir netice vermemiştir. Özellikle eğitim ve öğretimde yanlış bir takım safsataları aktarılmaya devam etmişlerdir. Afgani'ye göre şuan içine düştüğümüz durum ve çektiğimiz sıkıntı bu yüzdendir. Fakat bu durumda bile dini yok edemeyecekler. Çünkü sağlıklı bir inanca sahip olanlar daima var olagelmıştır. Hak ile batıl arasındaki kavga, tıpkı hastalıkla beden arasındaki kavga gibidir.¹⁰³

¹⁰¹ Afgani- Abduh, a.e.g., s. 107.

¹⁰² Afgani- Abduh, a.g.e., s. 108.

¹⁰³ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 110.

5. MÜSLÜMANLARIN GERİLEME NEDENLERİ

Afgani Batı toplumları ve İslam toplumları üzerine yapmış olduğu gözlemlerden sonra; Müslümanların Batılılardan bilim, teknoloji, ekonomi vb. alanlarda geri kaldığı düşüncesine ulaşmıştır. Yapmış olduğu değerlendirmelerin sonucunda Müslümanların geri kalış sebeplerini şu şekilde sıralamaktadır:

- a. Hilafetin saltanata dönüşmesi, sözde halifelerin ilim ve içtihaddan uzaklaşarak isim ve merasimle yetinmeleri;
- b. Din ve milliyet bir toplumu ayakta tutan iki önemli güç olduğu halde her ikisinin de zayıflaması, halifelerin yabancıları devlet hizmetinde istihdam etmeleri;
- c. 10-11 yüzyıllarda zındıkların ve batınilerin yaydığı batıl inançlar ve safsatalar;
- d. Cebir inancının yaygınlaşarak Müslümanların heyecan ve hamlelerini durdurması;
- e. Hz. Peygamber'e nispet edilen uydurma hadislerin ve İsrailiyat'ın dini kitaplara sokulması, böylece Müslümanların temiz inançlarının kirletilmesi;
- f. Eğitim ve öğretimin bu olumsuz, durdurucu ve geriletici etkileri ortadan kaldıracak güçte ve uygunlukta olmaması;
- g. Doğu'dan Moğol, Batı'dan Haçlı istilalarının getirdiği zararlar, tahribat ve bezginlikler;
- h. İlim ve amel bakımından İslam'dan uzaklaşan Müslümanların bölünüp dağılması, âlimlerin birbirinden kopması, toplulukların kardeşlik duygusuna bağlı dayanışma ve yardımlaşmayı terk etmeleri.¹⁰⁴

Afgani'ye göre Müslümanların geri kalmasında dinlerinin hiçbir etkisi yoktur. Bilakis Allah, Kur'an-ı Kerim'de Müslümanlara dinlerine sarıldıkları müddetçe izzet ve üstünlük sahibi olacaklarını bildirmiştir. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerindeki Müslümanlar dinlerine sarılarak izzet ve üstünlüğü elde etmişlerdir. Bugünün (Afgani'nin yaşadığı dönem) Müslümanları ise zillet içerisinde, ülkeleri zorla ellerinden alınmış, malları gasp edilmiş durumdadır. Bunun sebebi ise Allah'ın koyduğu yasalara uymamak, Allah'ın adalet yasalarını çiğnemek, akıllı ve basiretli düşünceden ayrılmak, doğru görüşlülükten, sadakatten, temizlikten, iffetten, hakkı muhafazadan, hakkın korunması için yardımlaşmaktan uzaklaşmak, batıl arzulara tabi olmak, dünyalık peşinde koşmak, çirkin işlerle uğraşmaktır. Çünkü Allah toplumların yaşamalarını ve

¹⁰⁴ Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 28, 30 ; Paşa, a.g.e., s. 239, 296.

gelişmelerini iyi değerlerle donanmaya bağlamıştır. Toplumların helaki ve yıkımı ise bu değerlerden uzaklaşmakla olur. Bu Allah'ın değişmeyen yasasıdır.¹⁰⁵

Afgani, Müslümanların geri kalma sebeplerinden birinin de Müslümanların yöneticilerinin bencillik ve becerisizlikleri olduğunu ifade eder. Yöneticiler bu bencillik ve becerisizlikleri sebebiyle yönetimde yabancıların yardımlarına başvurmuşlar, onlar da işlerin içinden çıkılmaz bir hale gelmesine neden olmuşlardır. Ona göre devlet işlerine yabancıların girmesi ve önemli vazifeleri üstlenmeleri, devletin çöküş ve yıkılış nedenidir.¹⁰⁶

5.1. Hilafet

Afgani'ye göre siyasi ve kültürel bir birliğin sağlanması için tek bir otoriteye ihtiyaç vardır, işte bu otorite hilafettir. Böyle bir otorite ve gerçek hilafet örneği ilk dört halife döneminde görülmüştür. Hilafet (yönetim), ümmetin katılımı ve meşvereti ile yürütülür. Ona göre, İslam dünyasında birden fazla halifenin bulunması birliğin gerçekleşmesini engeller.¹⁰⁷ Afgani geçmişteki İslam'ın siyasi durumuna baktıktan sonra şu kanaate varmıştır: Eğer Osmanlılar hilafet merkezini Hicaz'da kurmuş, Arapça'yı resmi dil olarak kabul etmiş, Balkanlar ve Avrupa yerine İslam dünyasına yönelmiş olsalardı onların hilafeti altında İslam birliği gerçekleşirdi ve bugün bir Şark meselesi olmazdı. Ona göre bu birlik kurulursa çok geçmeden dünyanın tüm Müslümanlarının bu birliğe katılacakları ve böylece İslam birliği hedefine ulaşılmış olacağı söylenebilir.¹⁰⁸

Afgani, hilafetin gerçek anlam ve esaslarından uzaklaşması ve yanlış yöne götürülmesini şöyle vurgulamaktadır: İslam topluluklarındaki bağların zayıflaması ilim ve hilafetin bir birinden ayrılması ile başlamıştır. Abbasi halifeleri, ilk dört halifenin doğru yoluyla ve dini usullerle, diğer ilmi konularla ilgilenmek yerine sadece hilafet adı ile yetinmeye başlayınca cehalet de yayılma istidadı göstermiş, dinin hakikatinden uzaklaşma başlamış, hükümlerliliğin temeli zayıflamıştır. Zira dine dair bilgisizlikler artınca her türlü hükümet ya da hilafet asli ve sağlam yerini kaybetmiştir. Hilafetin gerçek anlamını da gündemden düşünce mezhepler çoğalmış, hilafet birliği sarsılmış ve çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Saltanat isteyenler tüm kuvvet ve güçleriyle çalışmaya

¹⁰⁵ Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 111-117.

¹⁰⁶ Afgani- Abduh, a.g.e.,ss. 122-123.

¹⁰⁷ Paşa, a.g.e., s. 206.

¹⁰⁸ Paşa, a.g.e., ss. 217, 227.

başlamışlar, Müslümanlar eski itibar ve izzetini kaybetmişlerdir. Sonucunda birlik tamamen bozulmuş, idareciler ile âlimler arasında hiç bir bağ kalmamış, her biri kendi başına iş görmeye başlamıştır. Herkes kendi yakınına dönmüş, insanlar gruplara ayrılmış, her grup bir adamın ya da bir mezhebin peşine takılmıştır. Böylece sayısız mezhep, hizip ortaya çıkmaya ve hepsi de birer saltanat oluşturmaya veya mezhep kurmaya girişmişlerdir.¹⁰⁹

Komutanlar ve liderler, milliyete dayalı güçleri kullanmaya başlayınca farklı kabileler asabiyetlerine başvurmuşlardı. Artık halifeliliğin halkları birleştirici eski gücü kalmamıştı. Yabancıardan destek alıp kendi milletlerinin gücü yerine yabancıardan istifade etmeye çalışmaları onların gücünü daha zayıflattı. Mevki ve makamın şartlarını bilmeyen insanlar divanların idarecisi oldular. Milletin malına el koydular ve kişisel arzularına göre tasarrufta bulundular. Kısacası hükümdarlar kendi halklarını reddedip yabancıara yakınlaşıyor ve sonunda egemenlik ve memleket onların eline gidiyor ve bu durum devletin gerilemesini sebep oluyordu.¹¹⁰ Görüldüğü üzere Afgani, Müslüman toplumlarda siyasi otoritede ciddi bir yozlaşma olduğuna vurgu yapmaktadır.

5.2. Din ve Milliyetçilik

Milliyetçilik kavramının farklı anlamlara geldiğini hepimiz biliyoruz. Afgani'deki milliyetçiliğin hangi anlamda kullanıldığını anlamamızı kolaylaştırmak için Fazlur Rahman'a müracaat edebiliriz. Onun söz konusu kavrama getirdiği açıklamalar doyurucu özellik taşımaktadır. Fazıl Rahman, milliyetçilik kavramının sosyolojik bir anlamı olduğunu söyler ki, burada milliyetçilik, dil dâhil bir gruba birlik duygusu veren gelenek ve görenekler topluluğuna dair var olan bir duygu olarak tanımlanabilir. Ona göre, Türkiyeli, Mısırlı ve ya Pakistanlı bir köylü bu anlamda hep milliyetçi olmuştur. Aynı zamanda güçlü bir İslami duyguyla, diğer dindaşlarına sıkı sıkıya bağlıdır. O halde bu milliyetçilik, daha geniş bir sadakat duygusuna ters düşmemekte ve gayri Müslim bir saldırı söz konusu olduğu takdirde her iki duygu fevkalade bir ilişki kurabilmektedir. Cemaleddin Afgani'deki milliyetçiliği bu çerçevede düşünmek gerekir. Fazlur Rahman'ın da belirttiği gibi milliyetçilik ne yazık ki siyasi bir ideoloji olarak formülesterilmekte ve Batıda ortaya çıktığı gibi en aşırı noktaya götürülmektedir. İşte burada milliyetçilik İslam'ın idealleriyle çatışmak zorunda kalır. Bu aşırı milliyetçiliğin

¹⁰⁹ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 116.

¹¹⁰ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 65.

önüne geçildiği zaman, İslam ülkeleri daha büyük İslami gayelere ulaşmak için, gerçek ve müspet bir işbirliğini veya çok devletli bir toplumun oluşmasını mümkün kılabilir.¹¹¹

Afgani milliyetçi vatanperverliğe karşı çıkıyor ve bir ülkenin savunmasının, emniyetinin ve refahının; güvenli sınırlar, büyük ordular, para ve iyi silahlardan çok yöneticinin kalitesine bağlı olduğunu söylüyor. Afgani'ye göre Müslümanlar kabilelerden ve milliyetlerden çok onları birbirine bağlayan dinle ilgilidirler. Bundan dolayı bir Arap, bir Türk tarafından yönetilmeyi yadırgamaz, bir İranlı, Arab'ın yönetimini kolaylıkla kabul eder ve bir Hintli Müslüman bir Afganlı'nın otoritesine rıza gösterir. Yöneticiler şeriatı uyguladıkları sürece kimse onların milliyetleriyle ilgilenmez. Asalet ve sosyal ayrıcalıkların İslam'da yeri yoktur. Kanun yapıcı, insan haklarını, hayatı, mülkü ve şerefi koruma yolunda bunlara önem vermez ve şeriata bağlılık dışında bütün bağları reddeder.¹¹²

Afgani, Müslümanların aralarındaki milliyet gerçeğinin tümünden yok edilip bütün Müslüman devletlerin bir tek kişinin yönetimi altında toplanmasını düşünmüyor ve buradaki gerçeğin, başarının zorluğu olduğunu söylüyor. Onun Müslümanların birliği görüşü, Müslümanların Kur'an-ı Kerim'in ortak yönetimi altında olmalarıdır.¹¹³

Müslümanların, yaşadıkları çeşitli bölgelerde ırkçılıktan yüz çevirmeleri ve ona yönelmemelerinin, din bağından başka bir bağ tanımamalarının sırrı işte burada gizlidir. İslam'a bağlanan bir insanda, inanç tam yerleşince ırk ve halk bağlılığı yerini, daha genel olan ilişkilere, ümmeti ilgilendiren konulara yönelir. Artık onu başkalarına bağlayan bağ dini inanç bağıdır.¹¹⁴

5.3. Batıl İnançlar ve Cebir İnancının Yaygınlaşması

Afgani'ye göre insan; inançları, düşünceleri ve hareketleriyle insandır. Ancak akıl aynasına yansıyan, görünen şeyler ve idrak edilen hisler insanı kuvvetli bir şekilde etkiler. Bu arada dini hareketimiz avamın ve havastan birçoğunun zihinlerinde yer eden şeri nasrlara ve dini inançlara dair yanlış anlamları kökünde söküp atmağa gayret etmekten başka bir şey değildir. Müslümanlar arasında Cebriye inancına sahip bir zümre vardır. Bunlar, insanın bütün fiillerini, kendi iradesi dışında yaptığı; bu konuda zorunlu olduğu ve iradenin hiç işe karışmadığı görüşündedirler. Onlara göre bir adamın yemek

¹¹¹ Fazlur Rahman, a.g.e., s. 213.

¹¹² Afgani- Abduh, a.g.e., s. 84.

¹¹³ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 69.

¹¹⁴ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 82.

yemek ve yutmak için ağzını oynatması ile soğğun şiddetinden çenelerinin titremesi arasında bir fark yoktur. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'in Müslümanlarda yeniden diriltilmesi, halk arasında sahih öğretilerinin yayılması, sabit ve doğru şekliyle insanlara açıklanması gerekmektedir.¹¹⁵

Batılılar, bütün bu bozuk anlayışların hepsinin kaza ve kader inancından kaynaklandığını iddia ettiler. Doğu'da da birçok zayıf akıllı onların bu görüşüne aldanarak bu konuda onlar gibi düşünmeye başlamıştır. Afgani'ye göre kaza ve kadere inanmakla "insan tüm eylemlerinde mecburdur" görüşünü dile getiren Cebriye mezhebine inanmak arasında bir fark olmadığını sanan Batılılar hata işlemektedirler. Bu konuda Batılılar gibi düşünüp onların görüşlerini benimseyen Müslümanlar da hata üzeredirler. Afgani'ye göre kaza ve kader inancıyla Cebriye anlayışı arasında muazzam bir fark vardır. Ona göre, hiç bir Müslüman eylem ve davranışlarında seçim ve kesp özgürlüğünün elinden alındığına inanmaz, tam aksine davranışlarında kendilerinin bir cüzi iradeleri olduğuna inanırlar. Buna kesp, kazanç adını verirler. Hepsinin ortak görüşü bu kazancın sevap veya günah sebebi olacağıdır. Allah tarafından kendilerine verilen bu cüz'i iradedden dolayı hesaba çekileceklerini, o irade ile ilahi emirlere uyup, rabbani yasaklardan kaçmalarının gerekliliğini, böyle davranmakla sorumlu olduklarını bilir ve inanırlar. Bu irade dinin getirdiği bir tekliftir ve ancak onunla hikmet ve adalet tamamlanır.¹¹⁶

Afgani diyor ki; Müslümanlar arasında Cebriye inancını sahip bir zümre vardır. Bunlar insanın bütün fiillerini, kendi iradesi dışında yaptığı; bu konuda zorunlu olduğu ve iradenin hiç işe karışmadığı görüşündedirler. Ama Müslümanlar bu zümrenin görüşlerini reddetmiş ve onları görüneni inkârla suçlamıştır. Bu mezhep sahipleri, hicretin dördüncü yüzyılında tükenmiş, yok olup gitmiştir.¹¹⁷ Kaza ve kadere inanmakla, Cebriyecilerin görüşlerine inanmak arasında hiç ilgi yoktur. Ama bunu da inkâr edemeyiz ki Cebriye inancından bazı unsurlar, bugünkü Müslümanların, özellikle avamı arasında hala vardır. Bu durumu çözmek yine de âlimlerin üzerine düşmektedir.

Afgani'ye göre âlimler Gazali ve benzerlerinin ortaya koydukları gibi, kazaya dayanmanın ve tevekkül etmenin, boş durup tembellikle değil, ancak iş ve hareketle

¹¹⁵ Afgani- Abduh, a.g.e., s 140.

¹¹⁶ Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 141-143.

¹¹⁷ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 149.

gerçekleşeceği, dinin bunu istediği, Allah'ın farzları ve üzerimize vacip olanları tevekkül bahanesiyle terk etmeyi değil, yerine getirmeyi emrettiği halka iyice anlatılmalıdır. Tevekkül sebebiyle çalışmayı bir tarafa bırakmak dinden çıkanların ve doğru yoldan sapanların uyacakları davranıştır.¹¹⁸

5.4. İlim ve Davranış Farklaşması

Afgani'ye göre toplumların yapısıyla ilgili esaslar üzerinde düşünülürse, Müslümanların dinlerine olan bağlılıklarındaki gevşeme, bugünkü çöküşlerin, uyuşuklukların ve din kardeşlerine yardımcı olmaındaki gevşekliklerin sebeplerini açığa kavuşturmaktadır. Daha önce kuvvetli bünyesi, sağlıklı mizacı ile birbirlerine sınımsız bağlı olarak yaşayan Müslümanlar şimdi birbirinden habersizdir. Parça parça olmuş ve her parçasında yeni yeni bir sürü zayıflık meydana gelmiş, zihinler hayal deposu haline dönüşmüş, böyle milletin, ümmetin varlığı yok olma sürecine girmiştir. Bütün bunların olmasından ve Müslümanların bu hali anlamaları için geçen uzunca süreden sonra başka musibetler ortaya çıkınca kalpleri ele geçiren keder ve üzüntüden başka bir şey de kalmamıştır. Müslümanca yaşamının gerektirdiği davranışlardan soyutlanmış akide ve inanç bağından başka bir şey kalmamıştır. Aralarındaki ilişki kesilmiş, bir kısmı diğer kısmını hiç de hoş olmayan bir şekilde terk etmiş, bir birlerinden ayrı düşmüşlerdir. İnançları koruyacak ve halka doğru yolu gösterecek olan âlimler arasında ne birlik ne de fikir alış veriş kalması ve onların arasında bu kopukluk İslam ülkelerinin yöneticileri arasında da yayılmıştır.¹¹⁹

Afgani, âlimlerin üzerine düşen görevi şöyle hatırlatmaktadır: Peygamber diliyle şerefliendirilen âlimlere kendilerine bırakılan veraset hakkı için, dini bağlılıkları yeniden kurmak, ayrılıkları ortadan kaldırarak dinin emrettiği birliği ve ahengi sağlamak bir vecibedir. Ona göre her cami ve her medrese birliği meydana getirmeye hazır birer okul olmalı ve buralarını birer merkez haline getirmelidirler. Her biri aynı amacı günden büyük bir kurumun ayrı halkaları durumuna gelmelidirler. Biri titrediğinde diğerleri de onu hissetmelidir. Hep birlikte halkın elinden tutarak onlara Kur'an-ı Kerim'in ve sahih sünnetin gösterdiği mutluluk yolunu göstermelidirler. Âlimler ve Müslüman düşünürler bu yola girmelidir. Müslüman milleti kendi haline bırakmamalı ve Allah'ın kendilerine verdiği bu dini görevi unutmamalıdır. Ama çok esef vericidir ki bütün dünyadaki

¹¹⁸ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 150.

¹¹⁹ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 115.

âlimler, hatipler, imamlar ve vaizler bir birlik anlaşması yaparak birbirlerine bağlanmıyor, çeşitli bölgelerde merkezler oluşturarak kendi menfaatleri için çalışıyorlar. Bu kopukluklar vurdumduymaz tavırlar, aralarındaki ilişkiyi koparmalar bütün Müslümanlar arasında yaygınlaşmaktadır. Bu durum, Müslümanı ümitsizliğe ve sıkıntıya sevk eder. Çünkü düşman saldırısına maruz kalan kardeşinin durumunu öğrense bile, zayıflığından ve bilgisizliğinden dolayı karşı koymak için harekete geçemez.¹²⁰

6. AFGANI’NİN İSLAM BİRLİĞİ VE İDEOLOJİSİ

Afgani İslam dünyasının geri kalış sebeplerinden birisini de bir birlik oluşturmamalarına bağlamaktadır. Afgani’ye göre Müslümanların birlik oluşturmaları ve bunu bir ideoloji haline getirmeleri, onların uyanmalarının, ilerlemelerinin, sömürüden kurtulmalarının ve dünyaya tekrar hâkim olmalarının mutlak şartıdır. Afgani bunun için II. Abdülhamid’in Panislamizm fikrini desteklemiş ve böylece Batılılara karşı durulabildiğini ifade etmiştir.

Bazıları Seyyid’in birlik çabalarını dünyadaki Müslümanların tek bir bayrak ve tek bir devlet altında toplanmaları şeklinde anlamışlarsa da Afgani, hiçbir yerde bu şekilde bir düşüncesi olduğunu söylememiştir. Vüska derginin 9. sayısında İslami Birlik adı altındaki makalede şöyle demiştir:

“Amacım herkesin malikinin tek kişi olması değil, bu zor bir iştir.

Fakat hedefim herkesin hüküm vericisi Kur’an olsun ve birliklerinin temeli din olsun ve her ülke diğer ülkelerin menfaattarı için çabalasın.

Böylece yaşam ve ölümleri tek bir temele dayanır. Bu emir dinin esaslarından biridir aynı zamanda bu asrın ihtiyaçları da sayılır.”¹²¹

Afgani’nin İslam birliği ve ideolojisi daha kapsamlı ve derindir; ancak ideolojinin bu iki vasfı onun hayat merhaleleri içinde tedricen oluştuğu gibi şekli de şartlara göre değişiklik göstermiştir.¹²² Afgani’ye göre; İslam birliğinin din bağı, hac ve hilafet olmak üzere üç dayanağı vardır. Din bağı İslam milletleri için en önemli birleştirici faktör olup ümmet birliği ancak bununla sağlanabilir. Kavmiyet faktörü faydalı, hatta gerekli olmakla birlikte din bağına gölgede bıraktığı veya bertaraf ettiği

¹²⁰ Afgani- Abduh, a.g.e.,s.117.

¹²¹ Afgani- Abduh, a.g.e.,s. 173.

¹²² Tabatabayi, a.g.e., s. 110.

takdirde kavmi (milli) birliği sağlamak için bile yetersiz kalır. Afgani, bu anlayış çerçevesinde milli uyanışı ve duyguları teşvik etmiş, ancak onun düşüncesini bütün olarak göremeyenler kendisinin Arapçılık, Türkçülük gibi dar ırki cereyanları benimsediğini sanmışlardır. Müslümanlar din bağına sımsıkı sarılmalı, bu bağla kardeş olmalı, ancak başka din ve inanç sahiplerine karşı adil davranmalı, dünyayı bir barış, sükûn ve fazilette yarış meydanı haline getirmelidirler.¹²³

İslam birliğinin manevi merkezi Mekke ve Medine şehirleridir. İslam ülkelerinde bulunan hamiyetli âlimler birlik için çalışan merkezler kurmalı, bunların ana merkezi de Hicaz'da olmalıdır. Müslümanlar her hac mevsimi burada toplanarak ortak meseleleri görüşmeli, fikir alışverişi ve iş bölümü yapmalıdırlar.¹²⁴

Hilafet konusuna gelince siyasi, askeri, ekonomik, kültürel bir birliğin vücut bulabilmesi için tek bir otorite merkezine ihtiyaç vardır, bu da halifedir. Gerçek hilafet örneği ilk dört halife döneminde görülmüştür. Bu makama akıl, fazilet ve yönetim ehliyeti bakımından en uygun olanın getirilmesi gerekir. Yönetim ümmetin katılımı ve meşveret usulü ile yürütülür. İslam dünyasında birden fazla yönetimin bulunması birliğin gerçekleşmesini engeller. Ona göre bir defa bu birlik kurulunca çok geçmeden Afganistan, İran, Hint Müslümanları ve Güney Asya'daki diğer Müslümanlar da bu birliğe katılacaklar, böylece hedefe ulaşılmış olacaktır.¹²⁵

Bu Avrupa Birliği'nin yapısına benzer bir birlik önerisidir. Farklı milletler kendi yönetimlerini oluşturacaklar; Pakistanlıların, Afganistanlıların, Türklerin, Arapların kendilerini ait hükümetleri olacak ama bu hükümetler bir üst birlik olan hilafet otoritesi altında birleşecektir. Halifeliğin İslami bir anayasası ve tabi olduğu çerçeve doğrultusunda diğer hükümetler kanunlarını ve anayasalarını buna göre düzenleyeceklerdir. Bu hilafetin merkezi de Mekke'de olmalıdır.

Afgani, halkı birliğe, mezhep ve ırk taassubunu terk etmeye çağırıyordu ve ulemaya şöyle hitap ediyordu; Peygamberin varisleri olarak göreviniz dini bütünlüğü ve birliği yeniden canlandırmaktır. Afgani'ye göre bu İslam'ın davet ettiği esasların temellerinden birisidir. İslam birliği hem dini, hem siyasi, hem de medeniyet açısından gerekli bir ögedir. Afgani Müslümanların ilimde ve sanayide geri kalmışlığını yönetimle

¹²³ Afgani- Abduh, a.g.e.,ss. 10, 44, 48.

¹²⁴ Abu Raya, a.g.e., s. 141.

¹²⁵ Paşa, a.g.e.,ss. 209,225.

ilgili çekişmelere bağlamaktadır. Ona göre bu tür çekişmeler Müslümanları birbirine düşürmekte, gelişme ve ilerlemeden yoksun bırakmaktadır.¹²⁶

Afgani'ye göre önemli iki şey vardır ki, gerekli olduğu zaman insanları yönlendirir. Bunların birisi birlik ve diğeri egemenlik isteğidir. Bu istekler dn, eğitim ve ğretim de etkili olur ve insanlara bu yönde rehberlik eder. Ayrıca biri diğerini gerekli kılar ve biri olmaksızın diğeri de olmaz. Milletlerin gelişmeleri, kuvvetlenmeleri, yükselmeleri ve varlıklarını korumaları da birlik ve egemenlikle mümkündür. Bu iki temel ilkeyle ulusların birleşmesi, o ulusun varlığı devam ettirmesi ve doğal gelişimini sürdürmesi mümkün olmaktadır. Bir milletin fertlerin arasında birliğe meyil gördün mü o millette zaferini müjdele.¹²⁷

Afgani'ye göre tefrikaya düşmüş, nifak ve dargınlık gibi sebeplerle ihtilaflara dçar olmuş toplumların aşağılık bir hayat sürmesi Allah'ın bir kanunudur. Birleşme, anlaşma demektir. Birleşme sayesinde toplum fertleri birbirlerini sıkıntı ve üzüntülerini paylaşacak kadar hassasiyet kazanmaktadır.¹²⁸

Eğer İşlam halkı uyanıp birlik olursa, sömürgecilerin pençesinden kendilerini kurtarıp onlarla mücadele eder. Her asır ve dönemin şart ve kurallarıyla uyum içinde olurlarsa o zaman İşlam birliği kendi ayakları üzerinde durabilecektir. O zaman kendi kaderlerini kendileri belirleyebilirler. Afgani inanıyordu ki İşlam dini tüm insanlık için gönderilen tek bir dindir. Her asır ve zamanın ruhuyla uzlaşmaktadır.¹²⁹

7. AFGANI'NİN ETKİLERİ

İşlam dünyasında kökleşmiş teori ve pratik pek çok meseleyi bir anda çözmek mümkün değildir. Ancak bazı düşünce ve projelerin ortaya konulması ve zamanla ışlahatın gerçekleşmesine zemin hazırlanması önemli bir başarı olarak kabul edilirse Afgani'nin bu sonuca ulaştığı rahatlıkla söylenebilir. Afgani henüz hayatta iken İşlam dünyası için getirdiği nerileri ile etkili olmuştur. Gelenekçi birçok limin gözünü daha geniş bir tefekkür dünyasına açmış, yabancı istilas ve sömürüsüne karşı direnme,

¹²⁶ Afgani- Abduh, a.g.e.,ss. 167-174.

¹²⁷ Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 155-156.

¹²⁸ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 175.

¹²⁹ Abu Raya, a.g.e.,s. 216.

özgürlük ve öz güven konularında İslam dünyasının zihinlerinde silinmez izler bırakmıştır.¹³⁰

Afgani'nin bıraktığı bu miras ve bu mirasın tesirleri 19. yüzyılda Müslümanların bir kimlik bunalımına düştüklerinde ve Avrupa'nın yayılmacı siyasetinin baskılarına maruz kaldıklarında daha ayrıntılı olarak görmek mümkündür. Cemaleddin Afgani bu dönemde Müslümanları verdiği mesajlarla bu sorunlarından kurtarma yolları yaratmaya çalışmıştır. Afgani'nin İslam dünyasına bıraktığı miras genel olarak şu prensiplerden oluşmaktadır:

- a. İslam Din'inin Müslümanlara kılavuzluk yapmak, onların güçlenmesini ve ilerlemesini sağlamak özsel olarak yeterli olduğu inancı;
- b. İslam düşüncesinin temel kaynaklarına dönmek;
- c. İslam öğretisini akılcı bir şekilde yorumlamak, Müslümanları yeni bilimlere öğrenmeye teşvik etmek,
- d. Müslümanların toplumsal ve düşünsel dirilişleri yolunda ilk adım olarak sömürüye ve istibdada karşı savaşmak;
- e. Onuruna sahip çıkmak ve bunun için mücadele etmek;

Bu beş madde esasen onun siyasal düşüncelerinin temelini oluşturmaktadır. Seyyid, öncelikle İslam'ın Müslümanlara kılavuzluk yapabilmesi için temel kaynaklara dönülmesini, onun akılcı bir şekilde yorumlanmasını ve Müslümanları sömürüye ve istibdada karşı mücadele etme şuuruna erişmelerini gerekli görmektedir.

¹³⁰ Gulamrıza Zabıtpûr, *Endişeyi Siyasi Seyyid Cemaleddin Esedabadi*, Mecme-i Cahani Ehl-i Beyt Yay., Tahran, 2007, s. 26.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEMALEDDİN AFGANİ’NİN TOPLUM ANLAYIŞI

1. TOPLUMA GENEL BİR BAKIŞ

Toplum genel olarak ortak bir kültürü paylaşan, belli bir toprak parçasına yerleşerek ve kendilerini özgün bir varlık olarak gören insanlardan oluşan bir grup şeklinde tanımlanabilir.¹³¹ Toplum olmada belirli ortak paydalara ve duygudaşlığa sahip olmanın önemi büyüktür.¹³²

Hobbes’a göre toplum “bir himaye tedbiridir. İnsanlar birbirinin şerrinden emin olmak için toplu olarak yaşamaya başlamışlardır.”¹³³ Aynı şekilde toplum, ortak inançları, tutumları ve davranış biçimlerini paylaşan ve eylemleri ortak hedefler etrafında odaklanan, etkileşim içinde bulunan bireylerin örgütlenmiş topluluğudur.¹³⁴

Günay’a göre toplumların bir düzeni, kültür yapısı ve kuralları vardır. Bu özellikleri olmayan toplumlar yok olmaya mahkûmdur. Toplumları oluşturan bireyler bir değişim döngüsü içerisinde olduğu için toplumlar da sürekli bir değişim halindedir. Zaman faktörüne bağlı olarak toplumun yapısı ve gelenekleri de değişmektedir. Dolayısıyla toplumu dinamik bir yapı olarak tanımlayabiliriz.¹³⁵

Mürteza Mutahhari’ye göre toplum farklı sistemlere, geleneklere ve yasalara bağlı ve ortak bir hayata sahip olan bir insan koleksiyonudur. Kolektif yaşam, bir grup insanın birlikte bir bölgede yaşaması aynı havayı soluması ve aynı yemekleri yemesi değildir. İnsan hayatının sosyal bir yapıya sahip olduğu anlamına gelmektedir. İhtiyaçlar, faydalar, ilgi alanları ve faaliyetler sosyal niteliğe sahiptir ki bu işbölümü, çeşitli gelenek ve sistemlerdeki fayda ve gereksinimlerin paylaşılmasıyla mümkün olmaktadır. Öte yandan, bir tür fikir ve ruh hali halka aittir ve onlara yücelik duygusu vermektedir.¹³⁶

¹³¹ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., İstanbul, 2009, s. 732.

¹³² Memet, Zencirkıran, *Sosyoloji*, Dora Yay., İstanbul, 2017, s. 3.

¹³³ Yümni Sezen, *Sosyolojik Yorumu*, İz Yay., İstanbul, 2017, s. 60.

¹³⁴ Krech, D., R. Crutchfield, S. Ballachey, *Individual in Society*, McGraw-Hill, New York, 1962, s. 300.

¹³⁵ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., 11. Baskı, İstanbul, 2012, ss.18-19.

¹³⁶ Mutaheri Mürteza, *Camîhe ve Tarihi Camîhe*, Sadra Yay., 17. Baskı, Tahran, 2006, s. 28.

Ortak bir ülkede birlikte yaşayan, organize bir insan nüfusu olan topluluk, temel ve sosyal ihtiyaçlarını karşılar ve ortak bir kültüre ayrı bir sosyal birim olarak katılım ile karakterize edilmektedir.

Emile Durkheim, toplumu bir canlı olarak görmektedir. Nasıl herhangi bir hayvan basit bir hücreler toplamı değilse toplum da sadece bireylerin basit bir toplamı değildir. Aynı zamanda o toplumu toplu bir vicdan ve ruh olarak düşünmektedir.¹³⁷

Başka bir deyişle toplum anlam, değer ve kural ile etkileşime girenleri içerir. Toplum, insanların belirli bir hedef etrafında birleşmesi olarak tanımlanmaktadır. Toplum, sosyolojinin en temel kavramıdır, ortak ve belirli bir kültürü paylaşan, belli bir coğrafi mekanda yaşayan, kendilerini bir bütün olarak gören, karşılıklı etkileşim içinde bulunan, insanların oluşturduğu en geniş gruplaşmadır.¹³⁸

Toplum ve birey ayrılmaz bir ikili olarak düşünüldüğünde birey toplumun taşıyıcısı konumundadır. Bireyin ve toplumun kendine has yasaları vardır. Bundan dolayı insani davranışlar, başarılar, bireysel ve sosyal öğelerin arasında çok keskin bir ayrım noktasıdır. Çünkü toplumsal gelişmelerde, bireysel başarılar ve topluma olan katkı önemlidir. Bireylerin kişisel gelişimi ve davranışları, toplumun şekillenmesinde etkili faktörlerdendir. Bu yüzden birey ve toplum kendini geliştirmek için çalışır.

Her toplumun kendine özgün bir kültürü vardır ve insanlar bu kültürün maddi ve manevi katkılarını çalışarak kazanmaktadırlar. Toplumu oluşturan insanların bir takım gelenek, görenek ve yasalara bağlı olmaları gerekmektedir. Her toplumun uyumak zorunda olan olduğu kanunları, yerleşmiş örfleri, alışılmış adetleri vardır ve toplum içinde yaşayan bireyler hiçbir yönden tümüyle özgür değildir.¹³⁹

Yaşadığımız çağa ve yaşam şartlarına göre, birey ve toplum arasındaki iletişim sistematik ve amaçlı bir şekilde hedeflenmektedir. Bu nedenle bireylere düşen topluma ait görev ve sorumlulukları yerine getirmek ve ortak kurallara uymaktır. Toplum insanları bir bütün olarak ele aldığı için ortak değerlere uyulmasını beklemektedir. Bireylerin başarıları veya başarısızlıkları toplumun gelişmesinde ve geri çekilmesinde

¹³⁷ Ghulamriza, Jamshidi, *Be Vucud Ameddeni Nazariyehayı Camihe Şinasi*, Danişgahı Tahran Yay., Tahran, 2009, s. 28.

¹³⁸ Amiran Kurtkan, *Sosyoloji*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1976, ss.15-16.

¹³⁹ Günay, a.g.e.,ss.20-21.

eşit derecede etkilidir. Bu nedenle toplumu şekillendiren ve ileriye götüren bireylerin bireysel başarılarıdır.¹⁴⁰

Toplumlar uzun süre yaşayabilmeleri için bireylere kendi değer ve normlarını aktarmak zorundadırlar. Bireyde toplumsal ortamda sağlıklı yaşayabilmek ve ilişkilerini sürdürebilmek için toplumsallaşmak durumundadır.¹⁴¹ Kişinin sosyal bir varlık haline gelmesi doğumdan itibaren başlar ve yaşadığı sosyal ve kültürel çevre ile devam eder. Bu süreçte eğitim, kadın, dil ve politika en önemli faktörlerindendir. Tezcan'a göre, sosyalleşme toplumdaki insanların gerekli adaptasyon ve kapasitelerinin geliştirilmesi ve gelecekteki rollerine hazırlanmasıdır. Böylece insanın sosyal ve kültürel gelişimi çocukluğundan beri yaşadığı çevrede ve eğitimde şekillenmektedir.¹⁴²

Afgani; ise sosyalleşmenin ve toplumsal değişimin özellikle kültür yoluyla gerçekleştiğini düşünmektedir. O, temelde kültür sahasında çalışmış, siyasi çalışmaları ise ikinci planda değerlendirmiştir. Tüm konferans, konuşma ve söyleşilerinde odak noktanın İslam'ı eylemsizlikten kurtarmak, düşünce alanını hurafelerden arındırmak ve İslam düşüncesinin akli boyutlarına değinmek olduğu görülmektedir. Onun inancına göre Allah Teâla, herhangi bir toplumun varlık ve ilerlemesini güzel değerlere sahip çıkması ve bu değerlere sarılmasına, yıkılış ve hezimetini de bunları dışlamaya bağlamıştır. Bu, AllahTeâla'nın insanlık için koyduğu sabit bir yasadır: “ Şüphesiz ki bir kavim kendi durumun değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez”.¹⁴³ Bahsi geçen değerlerden bazıları doğru bir görüşe sahip olmak, doğru söylemek, adaletli olmak, hakka sahip çıkarak onu korumak ve onun üstün gelmesi için mücadele vermektir.¹⁴⁴

2. AFGANI'YE GÖRE İDEAL TOPLUM

Afgani'ye göre ideal toplum, değerler peşinden koşan, aklını hurafe ve vehimlerden arındırmış, güçlü liderlere sahip, birbirlerine karşı dayanışma, yardımlaşma ve kardeşlik duygularıyla bezeli olan insanlardan oluşan bir topluluktur. Bu toplumun bireyleri kendilerini 'eşref- ı mahlukat' olarak görür ve elindeki değerleri canı pahasına muhafaza eder.

¹⁴⁰ Hüseyin Akyüz, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1991, s.154.

¹⁴¹ Akyüz, a.g.e., s.156.

¹⁴² Mahmut Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1985, s.39.

¹⁴³ Re'd, 13/11.

¹⁴⁴ Afgani- Abduh, a.g.e.,s. 33.

İnsan toplumsal değerlerini takdir etmeli ve kendini şerefli bir varlık olarak bilmelidir. Afgani'ye göre ideal bir topluma ulaşmak için düşüncenin ilk adımı budur. İkinci adım kendi ulusunu diğer uluslar kadar büyük görmektir. Üçüncü adım ise, bu karanlık dünyadan daha iyi ve daha iyi bir dünyaya geçme ihtiyacını anlamaktır. En değerli olduğuna inanan insan bu inancın ışığında uygarlık seviyesini yükseltmek için faaliyetlerini sürdürecektir, bilgisini artıracak ve adil yasalara dayanarak ideal bir topluma doğru ilerleyecektir.¹⁴⁵

Afgani'ye göre; bilim ve teknoloji kendi içerisinde sürekli olarak gelişmektedir. İlkel bir dünyadan daha ileri ve daha güzel bir dünyaya giden bir toplum öngörmektedir. O adaletli bir şekilde yönetilen, insan haklarına dayanan bir toplumda barışın, sevginin ve refahın oluşacağını ve öyle bir toplumdan herkesin memnun kalacağını düşünmektedir. Bu anlayış modernliğin ilerlemeci mantığıyla ve Durkhiem'in işlevselci din anlayışıyla ve evrimci tarih fikriyle bire bir mutabıktır.¹⁴⁶

Afgani'ye tam bir modern düşünür de söyleyemeyiz çünkü dönemin hemen hemen tüm düşünürlerinin içerisinde bulundukları eklektik bir anlayışı varmıştır. Modernliğin yani Batı'nın bilimini ve tekniğini almak; dininden, toplumsal yaşantısından, kültüründen ve ahlaki anlayışından uzak kalmak o dönemin ana fikir olmuştur. Afgani de bu düşüncüyü İslam topluma uygun görüp kendi fikirlerini katarak daha derinleşme ve yaygınlaşmasını savunmuştur.

3. İDEAL TOPLUMUN ÖZELLİKLERİ

İnsan toplum içinde yaşayan bir varlık olması dolayısıyla ancak kendini bir topluluk içinde gerçekleştirebilir. Dolayısıyla Afgani de insan için toplumsal yaşamı önemsemekte ve kendisine göre bir ideal toplum tipolojisi oluşturmaktadır.

Afgani'ye göre eğer bir insanın ruhuna inanç ilkeleri, kanıtsız bir şekilde yerleşmişse, aslında bunlara inanmamış ve içine sindirmemiş olabilmektedir. Bunlar inanç ilkeleri çerçevesinde zannı esas alan bir tutum içerisindedirler. Atalarının da kendisinin inanç sistemi üzere olduklarına inanan insan geçmişte yaşayan atalarıyla aynı vehimler ve kuruntular üzerinde buluşurlar. Bunlar zanların peşinden giden, başkalarını taklit eden akılsız insanlardır. Aslında akılları vardır, ama kendi doğal işlevini göremez haldedir. Ona göre böyle insanlar düşüncüyü esas alan bir tavır içinde olmak nedir

¹⁴⁵ Kurbanov, a.g.e., s. 60.

¹⁴⁶ Kurbanov, a.g.e., s. 62.

bilmezler. Bazı şeyleri tartışmak akıllarından geçmez. Bu şekilde git gide kalın bir cehalet perdesi üzerlerini örter. Zihinleri doğal işlevini bütünüyle yerine getiremez hale gelir. Din zamanla mensupları ve müminlerin sadece din adamlarını taklit etmekle yükümlü olduklarını bir duruma indirgenir. Bu grup güçlenince ve görüşleri yayılamaya başlayınca, İslam dün-yasında bir çöküntü ortamına; Avrupalılar ise akılları, tarihin getirdiği toz ve dumandan kurtulup her şey için bir kanıt aramaya başlayınca canlı bir düşünce ortamına dahil oldular. Bilimsel faaliyetler büyük bir hız kazandı. Uygarlığın gereçlerini temin bağlamında hummalı bir çalışma dönemine girildi. Böylece Batı yükselişe geçti.¹⁴⁷

Afgani, İslam dünyasının durumuna itiraz ederek şunları söylüyor: Bütün dinler arasında bir şeye kanıtsız inanan insanları eleştiren tek din İslam'dır. İslam mensuplarına, dinin temel prensiplerini ancak delile dayalı olarak kabul etmelerini telkin eder. Hitap etmesi gerektiğinde akla hitap eder. Bir hüküm verdiğinde onu akla yöneltir. Mutluluğun aklın ve basiretin sonucu olduğunu vurgular. Gafletin akli devre dışı bırakmanın ve basiret nurunu söndürmenin sonucu olduğunu, akıbetinin de zorunlu olarak mutsuzluk ve bedbahtlık olduğunu söyler. İnanç temellerini kanıt ve belgelere dayalı olarak yükseltir. Herkesin bunlardan yararlanmasını sağlar. Bu meziyet itibariyle İslam dinine eşit veya yakın bir başka din bulunmaz.¹⁴⁸

Ona göre; toplumların hakka doğru yükselen merdivenleri tırmanmaları, halkların en üstün bilimsel düzeye ulaşmaları, kuşakların fazilet zirvelerine çıkmaları, insan toplulukları içindeki seçkin zihinlerin ince gerçeklere ulaşmaları, bütün insanların dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşmaları bazı şartlarla mümkün olabilecek bir şeydir. Bu şartlar olmadan bu saydıklarımızın gerçekleşmesi mümkün olamaz. Cemaleddin ideal toplumun özellikleri şu şekilde sıralamaktadır:

3.1. Hurafe ve Vehimlerden Arınmış Rasyonel Toplum

Afgani'ye göre vehme dayanan bir inanç, akla egemen olursa, onun üzerini kalın bir perde ile örter. Somut gerçeği görmesine engel olur. Böyle bir akıl, içinde bulunduğu durumun bile farkında olmaz. Hatta hurafeler akli, düşünme eyleminden bile alıkoyarlar. Bundan sonra onu her türlü vehmi kabul edecek ve her türlü zannı onaylayacak hale getirirler. Ona göre bu durum aklın kemal düzeyinden ve yolundan

¹⁴⁷ Afgani, Dehriyyun'a Reddiye, s. 101.

¹⁴⁸ Afgani, a.g.e., s.102.

uzaklaşması anlamına gelir. Akıl, hurafelerin kısı kacına düştü mü, gerçek ile aralarına bir perde girer. Bu ışık sızdırmayan kalın ve koyu bir perdedir. Bundan öte, vehimler insanı yabanileştirir, dehşete düşürür, korkulmaması gereken şeylerden korkmasına, ürkölmemesi gereken şeylerden ürkmesine neden olur.¹⁴⁹

İşlam dininin dayandığı ilk temel, aklın, tevhit inancıyla temizlenmesi, parlatılması ve vehimlerden arındırılmasıdır. İşlam'ın en önemli prensibi, yüce Allah'ın tekliğine, evren üzerindeki egemenliğine, fiilleri ve failleri ortaksız bir şekilde yarattığına inanılmasıdır. İşlam inanç sisteminin Allah'ın insan ve canlı-cansız tüm varlıkları yüceler âlemine veya aşağılar dünyasına mensup tüm nesneleri yaratma ve yönetme gücüne, insanı aziz veya zelil kılabilcek yetkiye sahip olduğuna inanmak üzerine kuruludur.¹⁵⁰

Afgani, İşlam inancında panteist bir düşüncenin yeri olamayacağı kanaatindedir. Panteizm Allah'ın evrene hulul ettiğine; tanrının evrendeki dağların, taşların, hayvanların, insanların suretinde tezahür ettiğine inanmaktır.¹⁵¹ Afgani'ye göre; İşlam inancında, yüce Allah'ın bir insan şeklinde göründüğüne veya görünmekte olduğuna veya bir diğer canlı şekline girdiğine ilişkin sapık inançların terk edilmesi gerekir.¹⁵²

3.2. Onurlu Toplum

Afgani der ki; tüm toplumların arzusu, onurun en üst mertebesine ulaşmaktır. Öyle ki, her insan peygamberlik hariç, insanlık için öngöröl en k emal ve onur mertebelerinin tümüne layık olduğunu düşünmelidir. Hiçbir toplum kendisinin öz yaratılış itibariyle eksik ve düşük bir konumda bulunduğunu, k emal düzeyine ulaşmak için gerekli yeteneklerden yoksun olduğunu düşünmemelidir.¹⁵³

İnsanların nefisleri bu nitelikten pay alınca, yani yüzlerini onura yöneltince, herkes faziletler için birbiriyle yarışır. Aralarında güzel ameller işlemek için bir rekabet başlar. şayet bir toplum kendisi hakkında yanlış bir sanıya kapılırsa, bunun sonunda amelleri eksik kalır, akılları donuklaşır. Beşeri kemallerin büyük bir kısmından yoksun, dünyevi onurlarının birçoğundan geri kalırlar. Güçleri dar bir alana hapsolür.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Afgani, a.g.e., s. 92.

¹⁵⁰ Afgani, a.g.e., s. 94.

¹⁵¹ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yay., İstanbul, 2004, s. 117.

¹⁵² Afgani, Din ve İşlam, s.98.

¹⁵³ Afgani, Dehriyyun'a Reddiye, s. 95.

¹⁵⁴ Afgani, a.g.e., s. 97.

Afgani bu durumu; İslam dini, nefislerin önünde onur kapılarını açmış, varoluş gayesini açıklamıştır. Her bireyin kemal menzillerinden birine ulaşabilecek kapasitede olduğunu beyan etmiştir. Irkların üstünlüğü iddialarını reddederek, tüm ırkların her bakımdan eşit oldukları prensibini yerleştirmiştir. İnsanların meziyetlerinin sadece akli ve ruhsal kemale göre temayüz ettiğini ilan etmiştir. İnsanlar arasında ancak akıl ve fazilet açısından bir farklılık olabilir. Bu nitelikleri bu şekilde bir araya getiren başka da bir din görmemiz mümkün değildir.¹⁵⁵ şeklinde ifade etmektedir.

Ayrıca başka dinler de var ki o dinin mensupları yüzyıllar boyu süren koyu bir karanlık içinde yaşamışlardır. Kör bir cehaletin içinde zelil bir hayat sürdürmüşlerdir. Nihayet aralarında bazı yenileyiciler, ıslahatçılar çıkıp da bu düğümü çözümlemişler ve İslam'dan örnek alarak bir takım yenilikler getirmişler, nihayetinde mezheplerine ıslah adını vererek bütün dünyaya yayılmışlardır.¹⁵⁶

3.3. Güçlü Seçkinleri Olan Toplum

Afgani, halkın mutlu bir hayat sürmesi için bilim alanında yoğun bir çaba içinde olmaları gerektiğini söylüyor. Ona göre bir diğer grup da nefisleri arındırmakla meşgul olmalı, insanlara özgüven aşılanmalıdır. Üstün nitelikleri ve sınırlarını ortaya çıkarıp belirlemelidir, çünkü bir toplum için hangi çabaların yararlı ve hangi hedeflerin isabetli olduğunu belirlemek onların görevidir. Hayatın zorunlulukları olarak bilinen ihtiyaçların bilinmesi kadar bir bilgi düzeyini bile zor elde edebilir durumda olan insanlar, hayvanlar gibi bilinçsiz bir şekilde yaşayıp giderler ve bu durumda her iki cihanın mutluluğu da ellerinden kaçır. Böyle insanlar, bu dünyayı en kötü, en meşakkatli bir halde terk ederler.¹⁵⁷

Afgani, insanların shevi arzularının önünde duracak herhangi bir sınır olmadığını, eğer insanların nefisleri üzerinde bir kontrol gücü yoksa arzularını frenleyecek bir sınırın da olamayacağını, İslam'ın böyle bir kontrol gücüne sahip bulunduğunu belirtirken İslam'ın her bir ilkesinin insan hayatı için mutluluk kaynağı olduğunu söyler.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Afgani, a.g.e., ss. 98-100.

¹⁵⁶ Muhammed Halim Tenvir, *Şarhı Ecmali Zendegi ve Asarı Seyyid Cemaleddin Afgan*, Kabil, 2006, s. 22.

¹⁵⁷ Afgani, a.g.e., s. 102.

¹⁵⁸ Afgani, a.g.e., s.107.

Şeyh Muhammed Abduh bu konuda hocası Afgani'den şöyle nakleder:

“Toplumun önüne düşenler, eğitimciler, din adamları bu milletin, çocuklarına rehberlik etmek için tarihini bilmeleri gerekmektedir. Diğer milletlerin tarihini, tüm tarihsel dönemleri ve bu dönemlerde milletlerin üstünlüğünü ve çöküşünü belirleyen şeyin bilinmesi elzemdir. Toplumun hastalığının ne olduğunu bilmek için bilgelik yolunu ahlaki çizilmeli, hastalığın ciddiyetinin ve toplumun acılarının farkında olunmalı, toplumun hastalıklarının ilacının ne olduğunu tespit edilmelidir. İyi bir doktor, hasta bir arkadaş, iyi bir dost gibi sosyal psikolojinin nedenleri ve konuları ele alınmalıdır. Toplumsal ve eğitsel liderler toplumun eğitimcileri olmalıdır ve halkı iyi ve doğru yola itmelidir. Bu amaçla, yüksek hedeflere ulaşmak için çabalayanlar olsun ve vatani satmasınlar ve dünyalık makamları ulaşabilmek için yöneticilere yaklaşmasınlar. Toplum böyle gerçekçi rehberlere sahip olursa o toplum barış ve rahatlığa kavuşmuş olur.”¹⁵⁹

Afgani'nin yukarıdaki görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Toplumu yönlendiren liderler kendi dönemi de dahil bütün dönemlerin tarihi olaylarını bilmeleri gerekir. Çünkü bunlar bir toplumun gelişmesi ve çöküşünü belirleyen şeylerdir. Bir Toplumun sorunlarını çözmek için rasyonelliğe giden yol keşfedilmeli. Nasıl bir doktor hastalığı tespit edip onun nedenleri ve tedavi yollarını anlamaya çalışıyorsa, toplumu yüceltecek ve yönlendiren insanlar da aynı yöntemi kullanmalıdır. Bu nedenle topluma ve toplumun eğitimine odaklanan liderler kendilerine tabi olanlara yol gösterici olabilmek için o toplumun seçkin insanları olmalıdır. Eğer bir toplum gerçek bir rehberle sahipse, o toplum barış ve huzur içinde yaşayabilir ve ilerleme şansı daha yüksek olabilir.

3.4. Toplumsal Yapının Temelleri

Afgani'ye göre din, insan aklına üç inanç ilkesini, ruhuna da üç hasleti kazandırmıştır. Bunların her biri toplumlar için varoluş dayanağı, toplumsal yapının temeli ve uygarlığın sağlam esası niteliğindedir. Halkları ve kabileleri tekâmül ve kalkınma yolunda ilerlemeye, mutluluğun zirvelerine ulaşmaya teşvik edici rol oynarlar. Aynı zamanda, birer savunma mekanizması işlevini de görürler; insanlardan kötülükleri

¹⁵⁹ Asadabadi, a.g.e., s. 66.

def ve fesadı bertaraf ederler. Çürütücü ve çözücü unsurları insandan uzaklaştırırlar. Din bunları insanın derinliklerine ekmiştir. Afgani'nin dinin insan aklına verdiğini beyan ettiği üç inanç ilkesi şunlardır:

- a. İnsanın yaratıkların en şerefli olduğunu tasdik etmesi;
- b. Her din mensubunun, kendi ümmetinin en şerefli ümmet olduğuna kesin olarak inanması;
- c. İnsanın kemale ulaşmak ve daha faziletli bir dünyaya ulaşmasını gerçekleştirmek için bu hayata geldiğine inanması.

Hiç bir akıl sahibi, bu üç inanç ilkesinin doğurduğu sonuçları, topluma kazandırdığı yüksek çıkarları, ulaştığı gerçek medeniyet düzeyini, toplumlar arası ilişkileri olumlu yönde geliştirmesini görmezlikten gelemez. Bunlar, insan türünün devamı ve bireylerin bir arada barış içinde yaşamaya yöneltmesi bakımından önemli rol oynar. Bu sayede toplumlar akli ve ruhsal tekâmülün kalkınmanın yolunda hızla ilerler. Afgani'nin dinin insan ruhuna verdiğini söylediği üç haslet de şunlardır:

- a. Haya (utanma);Afgani'ye göre bu haslet büyük bir toplumsal otoritedir. İnsani şerefe, düzeni korumaya ilettiği gibi ümmetin bireyleri ile bütün insanlık arasında sevgi ve yakınlık bağları kurmaya da teşvik eder;
- b. Emanet;
- c. Doğruluk; Afgani'nin düşüncelerine göre doğruluk insan varlığının en sağlam temeli, kişi ve tür olarak insanlık aleminin direğidir. Doğruluk olmadan ne uygar bir yakınlaşma, ne de ileri bir aşama gerçekleşir.¹⁶⁰

Afgani'den dinin insana üç önemli özellik kazandırdığını öğreniyoruz. Bunlar haya, emanet ve doğruluk hasletleridir. Afgani, hayanın toplumsal otoriteyi, emanetin toplumda güven sermayesini ve doğruluğun ise adalet duygusunu pekiştirdiğini ve insanlık aleminin direği olduğunu ifade etmektedir.

4. TOPLUMDA EĞİTİMİN ROLÜ VE AFGANI'NİN EĞİTİM GÖRÜŞLERİ

Eğitimin konusu insandır. İnsan, biyolojik, kültürel, toplumsal ve psikolojik bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Başka söyleyişle eğitim, bireyin yetişmesini ve gelişmesini sağlamaya özgü araçların işletilmesidir.¹⁶¹

¹⁶⁰ Afgani, a.g.e., ss. 25-27.

¹⁶¹ Adem Mahmut, *Eğitim Planlaması*, A. Ü. E. F. Eğitim Araştırmaları Merkez Yay., Ankara, 1981, s. 16.

Eğitim kişiliğin gelişmesini, kişinin yetişkin yaşamına hazırlanmasına sağlayan, bilgi, beceri, tutum ve davranışları kazanım sürecidir. Eğitim, bir kişiyi, grubu veya topluluğu kendi isteğine göre değiştirmek veya dönüştürmek anlamına gelir.¹⁶² Bundan dolayı bireyde davranış değiştirme sürecidir.

İnceoğlu'na göre eğitim; bireyin tüm niteliklerini geliştirerek, onun üretim süreci içinde daha verimli olmasını, bilgi, beceri, etik, sanat, kültür vb. alanlarda yetkinleşmesini, bireyselleşerek toplumsallaşmasını sağlamaktadır. Ayrıca insanın insan olmasına yardım etme bilim ve sanatı olarak da tanımlanabilir.¹⁶³

Kısaca eğitim topluma kazandırılma sürecine tekabül eder, insanlar tüm diğer canlılarda olduğu gibi bir eğitim sürecinden geçmekte ve ilişkileri belirli yasalarla bağlanmış olan bireyler topluluğu olarak tanımlamaktadır.¹⁶⁴ Eğitim de, toplumsal bir olgu ve olay olduğu için bireylerin davranışlarını ve toplumsal değerlerle uyumlu¹⁶⁵ bir şekilde etkileyerek toplumu şekillendirmekte, onun uzun erimli olmasını sağlamaktadır.

Cemaleddin Afgani'nin eğitimle ilgili görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan belli başlı bir eseri bulunmamaktadır. Ancak Seyyid Hadi Husrevşahi 'nin derlediği Seyyid Cemaleddin Hüseyini (Esedabadi) ismiyle 'Mecmua-yı Resail ve Makalat' adlı eserinde; (Talim ve Terbiye, Talim ve Taallüm, Eğitim Felsefesi) başlıklı üç makalesi bulunmaktadır.¹⁶⁶ Afgani, 'Tefsir-i Müfessir' makalesini şu ifade ile başlatır: "Eğitim insanı insan kılmak içindir"¹⁶⁷ ve bu ifadeyi şöyle açıklamaktadır; Eğitimsiz insan malzemenin bir parçası gibidir ve eğer bir kişi eğitimsiz yaşayabilirse, bu hayat hayvanların hayatından daha kötü olacaktır. Eğitim doğaya karşı çekişme, direnç ve doğanın tedavisidir. İnsanlar, bitkiler ve hayvanlar da bir tür eğitimi almak zorundadırlar. Eğitimi eğer iyiye insanın doğasını bozan kusurlarını giderecek; eğer iyi değilse insanın bozulmamış tabiatını bozup onun mahvına sebep olacaktır.¹⁶⁸

Cemaleddin Afgani'nin eğitim hakkındaki düşünceleri din eğitiminden tamamen ayrı değildir. Başka bir deyişle onun eğitim hakkındaki fikirleri, aslında dinin şekillendirdiği ahlaki değerlere uygun bir kişilik kazanımı, dini ölçülere uygun bir

¹⁶² Mahmut Tezcan, *Kültür ve Eğitim İlişkileri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1997, s. 4.

¹⁶³ Metin İnceoğlu, *Tutum-Algi-İletişim*, Verso Yay., Ankara, 1993, s. 47.

¹⁶⁴ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Bilgi Yay., İstanbul, 1985, s.72.

¹⁶⁵ Mahmut Adem, *Kalkınma Planlarında Eğitimimizin Hedefleri ve Finansmanı*, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara, 1982, s.7.

¹⁶⁶ Yılmaz, a.g.e.t., s. 108.

¹⁶⁷ Cemaleddin Asadabadi, *Mekalatı Cemaliye*, koleksiyoncu; Mirza Lotfollah Han Esed Abadi, Hawar Yay., Tahran, 1933, s. 90.

¹⁶⁸ Asadabadi, a.g.e., s. 98.

eğitim anlayışı olarak belirginleşir. Çünkü Afgani'ye göre insan başlangıçta boş bir levha gibi doğar. O levha(tabula rasa) üzerinde ilk nakışı yapan dindir. Hareketlerini dinin yönlendirmesiyle geliştiren insan tüm işlerinde de dinin öğretilerini uygun davranır. Ona göre insanın alması gereken ilk eğitim, din eğitimidir. Fizik, matematik, geometri gibi müspet bilimlerin eğitimi de dini ölçütlere göre yapılmalıdır.¹⁶⁹

Afgani, üç eğitim çeşidi olduğunu söylemektedir: Birincisi insanın; toplumun ve ulusun bir parçası olarak eğitimidir. Bu tür eğitim sosyal düzenin sağlanması ve toplumun menfaati içindir. İkincisi, sadece bireyin çıkarları için yapılan eğitimidir. Üçüncüsü ise grubun çıkarlarına ve yabancılara fayda sağlayacak şekilde tasarlan bir eğitimidir. Bu durumda, bir insanın milletine ve topluma hizmet edebileceği hayal bile edilemez. Sadece birinci eğitim tarzından milli birlik elde edilebilir.¹⁷⁰

Afgani'ye göre, Kur'an-ı Kerim ve saf İslam'a dönüş kadın ve aileden başlayacak, bireyler ve kurumlar tarafından yürütülecek eğitim yoluyla gerçekleşebilecek, neslin ilk öğretmen ve eğitmenleri olan annelerin eliyle yürütülecektir. Afgani, Batılıların İslam ülkelerindeki milli eğitime karşı çıktıklarını ve Müslüman dillerinin zayıf olduğunu, edebiyatlarının eksik ya da temelsiz olduğunu iddia ettiklerini söylüyor. Hâlbuki dili olmayan bir milletin rabitası yoktur; Edebiyatsız bir millet olamayacağı gibi bir medeniyet de kurulamaz.¹⁷¹

Afgani'nin vurguladığı başka bir nokta; Müslümanları yeni bilimin keşfine ve Batı uygarlığının adaptasyonuna davet etmektir. O, Müslümanların okuma-yazma bilmemeleri ve dini coşkunon onların cehaletini artırdığının, radikal modernizmin ise Müslümanların inançlarını tehlikeye attığının farkına vardı. O, Müslümanların Batılıların ilim ve bilimlerini öğrenmelerini istiyordu. Ama Müslüman düşüncenin ilkelerine sahip çıkarken onların dünya görüşüne; Batının dünya görüşüyle paralel bir gözlükle dünyaya bakmalarına karşıydı. O, Müslümanları Batılı ilimleri öğrenmeye davet ediyor fakat Batılıların okullarında kalmalarından onları uzak tutuyordu. Seyyid Batının siyasi sömürgeciliği ile savaşırken, kültürel sömürgecilikle de çatışıyordu.¹⁷²

¹⁶⁹ Yılmaz, a.g.t., s. 109.

¹⁷⁰ Keddie, a.g.e., s. 82. Ayrıca detaylı bilgi almak için bkz; *Amuşiş az Nazarı Seyyid Cemaleddin Asadabadi ve Mahatma Gandhi*, Fatıma Radan, İmam Humeyni Uluslararası Üniversitesi'nin Yay., Kazvin, 2009, s. 124.

¹⁷¹ Paşa, a.g.e., ss. 112-113; Afgani- Abduh, a.g.e., s. 21.

¹⁷² Mütaheri, a.g.e., ss. 13-15. Detaylı bilgi almak için bkz: Kurbanov, a.g.e., ss. 37-42.

Afgani Gazali'nin şu fikrini tekrarlamayı severdi: "İslam dinini geometrik ve felsefî ilimlere, aynı zamanda tabiat ilimlerine karşı zanneden kişi, İslam'ın cahil ve bilgisiz bir dostudur ve bu cahil ve bilgisiz dostun zararı dinsizlerin ve kâfirlerin zararından daha büyüktür."¹⁷³

Afgani, bilimler arasındaki ilişkinin önemli olduğunu vurguluyor, hiçbir bilimin bağımsız olarak beşeriyete fayda sağlayamayacağını, insanları cehaletten ve yabancı sömürsünden kurtaramayacağını söylüyordu. İnsanlar mutlu bir yaşam sürdürebilmek için bilim alanında çok çalışmalı, insanların kendine güvenmelerini ve bu yola katılımını sağlamalıdır. Hayatın zorunlulukları olarak bilinen ihtiyaçların bilinmesi kadar bir bilgi düzeyi bile elde etmeyen insanlar; hayvanlar gibi bilinçsiz bir şekilde yaşayıp giderler ve bu durumda her iki cihanın mutluluğu da ellerinden kaçır. Böyle insanlar, bu dünyayı en kötü en meşakkatli bir halde terk ederler.¹⁷⁴

Cemaleddin Afgani, yayın yoluyla halka ulaşmayı önemli eğitim faaliyetlerinden olarak görmektedir. Cemaleddin etkinliği ve canlılığı iki yola sağlamıştır. Birinci yol Mısır'dayken Han Halile'deki evinde kurduğu sistematik bilimsel derslerden oluşmaktaydı. İkinci yol ise Kazara Nehri yakınındaki kahvelerde, karşılaştığı veya kendisini ziyarette gelen kişilerle yaptığı pratik sohbetlerdi. Seyyid'in bu ikinci grup dersleri, daha büyük bir etkiye ve daha genel bir ilgiye sahipti. Bu derslerde ziyaretçiler, onu görmek için gelen eşraf, özellikle de ilim ve bilgi sahibi kimseler onun etrafını sarıyorlardı.¹⁷⁵

5. AFGANİ'NİN KADINA BAKIŞI VE KADINLARIN TOPLUMDAKİ YERİ

İslâm toplumlarında kadının aile hayatında ve hukukî, siyasî, sosyal ve ekonomik alanlardaki konumun hem dinî kurallar, hem de İslâm öncesinden gelen kültürel miras, sosyal ve siyasî çevre ile etnik yapı belirlemiştir. Bu yüzden tarihi ve coğrafik düzlemde homojen bir kadın fotoğrafı çıkmak mümkün değildir. İslâm dünyasında kadının her yerde ve her dönemde aynı konumda olduğunu söylemek mümkün değildir. Hatta aynı bölgede ve aynı zaman dilimi içinde yaşayan kadınlar

¹⁷³ Tabibi, a.g.e., s. 96.

¹⁷⁴ Afgani, *Dehriyyun'a Reddiye*, ss.101-102.

¹⁷⁵ Ghulam Riza Seyyidi, *Mufehûrî Şark Seyyid Cemaleddin Asedabadi*, Tahran, Kültürü İslami Yay., 1891, ss. 42-50.

arasında bile farklılıklar olduğu gibi kadın görünümü şehirde veya kırsal alanda bulunmalarına göre değişiklik göstermektedir.¹⁷⁶

Kadının klasik dönemdeki sosyal, ekonomik ve hukukî konumu 19. yüzyıla gelinceye kadar köklü değişikliklere uğramamıştır. Bu hususta ilk değişme modernleşme sürecinde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Batı’da kadının sosyal ve hukukî konumundaki değişimi ve elde etmiş olduğu haklar önemli ölçüde İslâm dünyasına tesir etmiştir. 1850’li yıllardan itibaren gerek Osmanlı Devleti’nde ve ona bağlı bir eyalet statüsündeki Mısır’da gerekse İran’da bir taraftan kız liseleriyle öğretmen okullarının açılması, kızların üniversiteye kabul edilmesi, diğer taraftan basında kadın hakları konusundaki yazıların gittikçe artan bir oranda yer alması, kadınlara yönelik gazete ve dergilerin yayımlanması kadın hareketine yeni bir değer kazandırmıştır. Bunun sonucunda İslâm hukukunda ve Müslüman toplumların kültüründe yer alan kadın anlayışına yönelik ciddi eleştiriler görülmeye başlanmıştır.¹⁷⁷ Ayrıca beden kullanımı ile ilgili olarak seküler benlik algısı gelir. Modern öncesi dönemde Hristiyan St. Paul’e beden kutsal ruhun mabadıdır. İslam filozoflar bedenin kutsiyetini inanmakta birlikte ruhun yücelmesi için nefsin terbiye edilmesi Allah’ın isteklerine göre inşa edilmesi gerekmektedir. Modern zamanlarda ise beden kişiye aittir ve onu istediği gibi kullanabilir.¹⁷⁸

Modern insanın beden ile ilgili düşünceleri geleneksel olarak var olan namus, iffet, örtünme, özgürlük gibi kavramların alt üst olmasına sebep olmuştur. Başörtüsünün ve namusun kadını kısıtlayan ve özgürlüğünü yok eden bir kavram olduğu ve bunu erkek egemenler tarafından bir hegemonya oluşturmak için öğretildiği idea edilmektedir.¹⁷⁹ Ama İslam, kadının örtünmesi konusuna böyle bakmaz.

Kur’an-ı Kerim’de kadınların ev dışına çıkarken üzerlerine örtü (cilbâb) almaları¹⁸⁰ erkek ve kadınların gözlerini haramdan sakındırmaları, iffetlerini korumaları, kadınların ziynet yerlerini göstermemeleri, başörtülerini yakalarının üzerine kavuşturmaları ve bağlamaları¹⁸¹ istenmiştir. Gerek bu ve benzeri ayetlerin ifade tarz ve üslûbu, gerekse Hz. Peygamber dönemindeki uygulamalar, kadınların örtünmesinin,

¹⁷⁶ Ali Coşkun, *Sosyal Değişme Kadın ve Din*, Rağbet Yay., İstanbul, 2011, s. 7.

¹⁷⁷ Coşkun, a.g.e., s. 8.

¹⁷⁸ Nazife Şişman, *Emanetten Mülke*, İz Yay., İstanbul, 2013, ss. 19-20.

¹⁷⁹ Şahin Filiz, *Tarikat –Cemaat-Kadın*, Say Yay., İstanbul, 2016. 152.

¹⁸⁰ el-Ahzâb 33/59.

¹⁸¹ en-Nûr 24/30-31.

tavsiye kabilinden veya örf-âdete ve sosyokültürel şartlara bağlı ahlâkî çerçevede bir hüküm olmaktan öte dinî ve bağlayıcı bir emir olduğunu göstermektedir. Çağımıza kadar bütün İslâm bilginlerinin anlayışı ve asırlar boyu İslâm ümmetinin tatbikatı da geleneksel toplumu da ve özellikle Doğu kültüründe erkeğin gölgesinde ve erkek zamirlerinin arkasındadır. Bunu üç büyük tek tanrılı dinin; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın kutsal kitaplarından da takip etmek mümkündür. Hatta bunu bu kitapların indikleri dil olan İbranice, Aramice ve Arapçanın yapılarında bile gözlemlemek mümkündür. Bu yüzdendir ki bu üç büyük dinin kutsal metinlerini bir de kadın gözüyle okumak gerektiğine dair feminist gelenekte bir çizgi bulunmaktadır.¹⁸² Bugün feminist Kur'an, Tevrat ve İncil çalışmaları sayı, yoğunluk ve kalite bakımından belli bir seviyeye gelmiş bulunuyor. Bu grupta Amine Vadud, Aziz el Hibri, Rifet Hasan, Asma Barlas, Hidayet Şefkatli Tuksal gibi isimler bulunmaktadır.¹⁸³

İslam düşüncesinde kadının modern çağda yüklendiği birçok sorumluluğu erkek yüklendiği için fonksiyonel bir üstünlük erkeğe verilmiş gibi gözükmektedir. dikey boyutta yani insan - Tanrı ilişkilerinde herhangi bir üstlük ve astlık söz konusu olmayıp insan olmak bakımından tanrı katında eşitlikten söz edilebilir. İslam düşünürleri bu iki cinsin ilişkilerini bir eşitlik ilişkisinden ziyade bir farklılık ve tamamlayıcılık ilişkisi olarak görmüşlerdir. Metafizik açıdan erkek Allah'ın Celal sıfatının kadın ise Cemal sıfatının bir yansıması olarak görülmüştür.¹⁸⁴

İslam dini, gerek İslam öncesi Arap toplumundaki dinî anlayış gerekse yerleşmiş örf ve âdetlere nispetle kadının sosyal, ekonomik ve hukukî konumunda önemli değişiklikler yapmıştır. Kur'an, insan olması bakımından kadını erkekle eşit bir varlık olarak kabul eder. Allah insanları daha huzurlu ve mutlu bir hayat sürmeleri için çift yaratmıştır.¹⁸⁵

Kadın, ancak İslamiyet'te insana yakışır muamele görmüş, değer kazanmış ve haklarına sahip olmuştur. Kadınların durumundaki bu mühim değişikliği bizzat Kur'an-ı Kerim getirmiş, Hz. Peygamber bunu tamamlamıştır. Gayet tabiidir ki dini ilimleri öğrenme ve öğretme mükellefiyeti erkekleri olduğu kadar kadınları da içine almaktadır.

¹⁸² Coşkun, a.g.e., s. 9.

¹⁸³ Hatice Şahin Aynur, "İslami Feminizm ve Feminist Kur'an Okumaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. 13, S3, 2013, s. 91.

¹⁸⁴ Coşkun, a.g.e., s. 9.

¹⁸⁵ En-Nisâ 4/1; er-Rûm 30/21.

Bu ise, bilhassa mümine kadınlara dini öğretecek kadın din muallimleri yetiştirmekle mümkün olur.¹⁸⁶

İslam'da kadının konumu ve hakları konusundaki tartışmaların önemli bir kısmı da, kadının sosyal hayata katılımı, çalışması ve kamu görevi üstlenmesi noktalarında odaklaşır. Özetle ifade etmek gerekirse, kadının ev içinde ve dışında çalışması, ailenin ihtiyaçlarını sağlamada kocasına yardımcı olması kural olarak câizdir ve kadının böyle bir hakkı vardır. Bu konuda bir sınırlama ve yönlendirme varsa, o da kadın ve erkeğin birbirini tamamlayan farklı özellikleri ve kabiliyetlerine bağlı önceliklerle ilgilidir.

Kadının öncelikli olarak işi ve görevi, ev idaresi, çocuk bakım ve eğitimidir. Erkeğin öncelikli işi ise ailenin geçim yükünü omuzlamaktır. Şartlar değiştiğinde, ihtiyaç bulunduğunda kadın ve erkeğin birbirine yardımcı olması hatta rollerin değişmesi mümkündür. Önemli olan hayatın huzur ve düzen içinde geçmesi, ihtiyaçların karşılanmasında bireylerin imkân ve kabiliyetlerine uygun sorumlulukları dengeli şekilde üstlenmeleridir. Hz. Peygamber'in, evin iç işlerini kızı Hz. Fâtıma'ya, dış işlerini ise damadı Hz. Ali'ye yüklemiş olması, Müslümanlar için bir aile modeli oluşturma amacına yönelik bağlayıcı bir kural değil, ihtiyaç, örf ve âdete dayalı tavsiye niteliğinde bir çözüm görünümündedir.

Kuşkusuz kadın erkek eşitliği ve kadın hakları konusundaki tartışmalar, Cemaleddin Afgani zamanında Müslüman Doğuya da sıçramıştır. Bu meseleye yaklaşımına gelince, pek çok araştırmacı, Afgani'nin Batı modelli bir kadın-erkek eşitliği ve örtünme fikrini benimsediğini ve savunduğunu ileri sürmüştür. Oysa Afgani bu hassas konu ile ilgili olarak şöyle söylemektedir:

“Kadın-erkek eşitliği, örtünme ve açıklık ve kadın hakları gibi meseleleri çok dinledim, bu konuda pek çok makale ve kitap okudum. Ancak bütün samimiyetimle söyleyeyim ki kadınla ilgili olarak eşitlik isteğinden ve örtünün atılmasından maksadın ve bundan doğacak faydanın ne olduğunu açık bir şekilde ortaya koyan bir yazıya rastlamadım. Bana göre kötülüğe alet edilmedikçe yüzün açılmasında bir sakınca yoktur (...) Doğuda bazı yeni yetmelerin eşitlik istekleriyle yapı olarak kadın erkek eşitliğini kastettiklerini sanmıyorum. Çünkü böyle bir

¹⁸⁶ Tayyib Okiç, *İslamiyet'te Kadın Öğretimi*, D.İ.B, Yay., Ankara, 1976, s. 36.

şey imkânsızdır, bu imkansızlık devam ettikçe kadının kadın ve erkeğin erkek kalmasından başka çıkar yol yoktur."¹⁸⁷

Afgani, insanların fitri yetenekleriyle hangi alanlarda ve mesleklerde ne kadar başarılı olacaklarının ayrı bir araştırma konusu olduğunu belirtmekle yetinmiş, meseleyle ilgili pek ayrıntıya girmemiştir. Ona göre insan toplumu iki sütun üzerinde kurulmuştur ve toplumu iki etken ayakta tutmaktadır, bunlar da kadın ve erkektir.¹⁸⁸ Bu nedenle onun kadınlara ilim tahsili konusunda erkeklerle eşit hakların verilmesi gerektiği düşüncesinde olduğu gözlenmektedir. Afgani'ye göre erkek ve kadın arasında birtakım fizyolojik ve psikolojik farklar vardır. Her iki cinsin yapısında yaratılış bakımından eksiklik veya fazlalık sayılamayacak farklar bulunmaktadır. Çünkü bunlarda Allah'ın koyduğu hayat kanunları egemendir ve en güzelini o yapmıştır. Afgani kadın-erkek arasındaki yaradılıştan getirdikleri güç ve tabiat farkına dayanarak ikisinin görevleri arasında bir ayrım yapmaktadır. Bu yüzden o kadına ev hanımlığını ve anneliği asli rol olarak görmekte ve kadının çalışmasını doğru bulmadığını açık ifadelerle anlatır.¹⁸⁹

Ona göre; kadının değerini düşüren, ahlakını bozan ve gerçek mevkiini sarsan şey kadını geçim sağlama gerekçesiyle yuvasından ayrılmaya ve erkeklerle yarışmaya sevk eden mağrur serkeşlikten başka bir şey değildir. Bu yarışın belli bir yararının olduğunu ve yardımının dokunduğunu varsaysak bile, evin ve çocuğun terk edilmesi suretiyle doğacak zararın daha büyük olacağı bir gerçektir. Kuşkusuz çocuğun terbiyesi, ahlakı mahveden, nesilleri ve milletleri bozan böyle bir yarardan daha büyüktür.¹⁹⁰

Afgani'nin kadının annelik ve eğiticilik vasfına yaptığı vurgu ön plana çıkmaktadır. Zira ona göre çocuğun terbiyesi ve yetiştirilip topluma faydalı bir fert olarak kazandırılması her şeyden önemlidir. Yine çocuklara ailede verilen eğitimdeki yetersizlik ve özensizlik milletlerin bozulup gerilemesindeki en önemli faktördür. O kadının hayattaki temel görevi çocuk doğurmak, onları terbiye ederek yetiştirmek, bakım ve ihtiyaçlarıyla ilgilenmek, çocukları ve eşi için mutlu bir aile yuvası hazırlamak olduğunu doğa ve toplumsal hayat terazisinde bu görevin erkeğin görevinden aşağı değil hatta daha üstün bir mertebede bulunduğunu söylemektedir.¹⁹¹

¹⁸⁷ Abdülhamid, a.g.e., s. 158.

¹⁸⁸ Paşa, a.g.e., s.83.

¹⁸⁹ Abdülhamit, a.g.e., s. 159.

¹⁹⁰ Abdülhamit, a.g.e., s. 60.

¹⁹¹ Paşa, a.g.e., s. 89.

Kadın erkek eşitliğini ve kadınların hayatın her alanında erkekler gibi çalışmasını isteyenler, bu uygulamayı ilk nesil Müslüman kadınların hayatlarında gördüklerini, nitekim Hz. Aişe'nin deveye binerek müminleri cihada teşvik ettiğini, halka konuşmalar yaptığını, yaralılara hasta bakıcılık yaptıklarını dile getirirler. Buna karşılık Afgani bu örneklerin istisnai durum olduğunu ve dolayısıyla kadınların her zaman uygulayacakları bir esas olamayacağını iddia eder. Zira Hz. Aişe'nin deveye bineceğini Hz. Peygamber daha önceden haber vermiş, o sert biniti zikrederek Havşeb köpeklerinin kendisine havlayacağını bildirmiştir. Afgani'ye göre bunda övünülecek bir şey yoktur ki kadınlar onu örnek alsınlar. Ashabı kadınlarının savaş meydanlarına gitmesi ve askerlere hizmet etmesi konusuna gelince, Afgani bu durumu şöyle izah etmektedir: bu hizmet bakıma muhtaç kocası veya ana-babası yahut çocukları olmayan kadınlar için tasvip edilen bir şeydir. Çünkü kendi ailesinin bakım ve geçimini üzerine almış bir kimse farz olan cihattan müstesna tutulmuştur.¹⁹²

Afgani kadının örtünmesiyle ilgili kendi fikrini şöyle açıklıyor: Örtünün kaldırılması ve tesettürden sıyrılması konusuna gelince, bunun gerekli olduğunu söyleyen, yazı ve konuşmalarında bunu savunan kimselerin bu işte küçük de olsa bir yararın bulunduğunu, güzel faydalar sağlanacağını belirttikleri bir şeye rastlamadım. Afgani'ye göre örtü bir perdedir. Bir anda kaldırılacak olursa, ardında genellikle üryan aşmanın rezaletleri, ahlaksızlığın yadırganmaması ve ahlaki değerlerin küçümsenmesi, kamu disiplinine aldırmaçlık gibi hastalıklar kendini gösterir. Kadınlar yalnızca yüzlerin açılmasıyla yetinip, ahlaksızlığa ve edepsizliğe araç yapılmasaydı, sorun üzerinde bu kadar çekişme, ret ve kabul meydana gelmezdi. Fakat evin dışında yüzün açılmasından sonra başka şeylerin geldiğini görürsek heva- heves ve şehvetin kabarması, sosyal-ahlaki düzenin bozulması gibi felaketler kendini gösterir.¹⁹³

Afgani kadınların değeriyle ilgili şunları söylemektedir: Kadının değerini düşüren ve yaratılışını hakir gören, onu rezillik derekelerine sürükleyen, ancak kendiyle mağrur ahmak kimsedir ki onun bu hali kadını asıl memleketi olan evini terke kıskırtır, böylece kadın nafaka temini uğruna erkeğin çektiği güçlüklerle ortak olur. Onun bu noktada kısmen maddi fayda sağlayıp yardımcı olduğunu farz etsek bile, kuşku yoktur ki, evini, ev işlerini, çocuğunu ve onun eğitimini terk etmesinden doğan zarar, o geride ahlak bırakmayan, nesilleri ve soyları fesada uğratmaktan başka sonuç doğurmayan,

¹⁹² Abdülhamit, a.g.e., s. 162.

¹⁹³ Paşa, a.g.e., s. 83.

maddi yarardan çok daha büyüktür.¹⁹⁴ Afgani'nin düşüncelerine göre erkeğin işi ne kadar hassas ve önemli olursa olsun, faydası ne kadar çok olursa olsun; kadının evindeki işi, kocasına ve çocuklarına karşı görevleri erkeğin meşgul olduğu sanatlardan çok daha mühimdir. Bazı ev işlerini görerek evi idare eden ve çocukların terbiyesini iyi yapan kadın, erkeklerin ilim ve amelce en büyüklerinden daha değerli olur. Çünkü erkekleri topluma hazırlayacak olan kadından başkası değildir. Kadının sahip olduğu bu yüce mevkii kendisinden daha üstün olan erkek tarafından değil, aksine kendi tabiatı (fitrat) tarafından hazırlanmış ve erkekler ona ulaşmaktan yoksun bırakılmıştır.¹⁹⁵

Bu mertebe kadının erkekte bulunduğunu düşündüğü her türlü meslek ve sanattan daha üstündür. Kadın bu mertebeden ancak söz konusu meslek ve sanatlarda erkeklerle eşit olduğunda iner. Sözün özü, kadının gücü, onun zayıflığındadır. Erkeğin üstünlüğü, beden kuvvetinde ve kadına karşı zayıf olmasındadır. Benim görüşüme göre bu iki cinsin üstünlüklerini değiştirmeleri, yaratılış hikmetinden sapma ve tabiata üstünlük sağlama çabasıdır.¹⁹⁶

Sonuç olarak Afgani'nin kadın konusu ile ilgili düşüncelerini klasik İslam alimlerinininkiler ile kıyasladığımızda onlardan farklı bir şey söylemediğini görmekteyiz. Çünkü geleneksel ulamanın kadının aile içi rolü ve görevlerini evine bakmak, kocasına yardımcı olmak, çocuğunu yetiştirmek şeklinde sınırlandırmıştır. Yine geleneksel ulama mecbur kalmadıkça kadının dışarıda çalışmasını uygun görmemiştir. Bu açılardan bakıldığında her ne kadar Afgani kadına haklar verilmesi hususunda bazı görüşler ortaya koysa da ulamanın sözlerini benzer bir anlayışı sahip olduğunu açıkça görebiliriz.¹⁹⁷

6. TOPLUMSAL İLETİŞİM TEMELİ: DİL

İnsanın sosyal hayatı, bağlantıya dayanır, çünkü sosyal kurumlar toplumdaki yaşam akışı için bir iletişim aracına ihtiyaç duyar. İnsan ve tüm sosyal kurumların iletişiminin en önemli ve temel aracı dildir. Dil sosyal ilişkilerimizi düzenleme aracı olarak hayatımızın her aşamasında duran bir sosyal kurumdur. İnsanlar, duygularını, düşüncelerini, fikirlerini ve yargılarını iletmek için dili kullanırlar.

¹⁹⁴ Paşa, a.g.e., s. 84.

¹⁹⁵ Paşa, a.g.e., s. 90.

¹⁹⁶ Paşa, a.g.e., s. 91.

¹⁹⁷ Bkz. Hayreddin Karaman, *İslam'da Kadın ve Aile*, Ensar Yay., İstanbul, 2008; Bekir Topaloğlu, *İslam'da Kadın*, Yağmur Yay., İstanbul, 1965; Mehmet Emre, *İslam'da Kadın ve Aile*, Bedir Yay., İstanbul, 1993.

Ergin dili, “Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir müessese” olarak tanımlamaktadır.¹⁹⁸

Dil insanları bir toplum, millet olarak bir araya getirebildiği gibi onları ayırabilecek bir güç, bir silah olarak da işlev görebilir. Bu durumun üzerinde duran Kaplan, dilin birleştirici rolü üzerine de dikkati çekmektedir.¹⁹⁹ Ona göre; “Dil sayesinde bir milletin yüzyıllar boyunca edindiği bilgi nesilden nesle aktarılır”. Millî birlikte dil birliği asli bir rol oynar. Dil birliği yine modern felsefenin başlıca temellerinden biri olan ‘communication- iletişim’ vakıasının sosyal bir tecellisinden ibarettir.”²⁰⁰

Afgani’ye göre milli birlik, dilin birliği ile bağlantılıdır. O dilin birliğinin gerçek doğasını şöyle ifade eder: Eğer bir dil, milletin bütün sanatçı ve meslek sahiplerinin iletişimini ve ihtiyacını karşılamıyorsa, ona dil de denemez. Ona göre milliyet olmadan saadet olmaz ve dil olmadan da millet olmaz. Dilin de ihtiyaç duyulan her çeşit sanata, çeşitli konulara ve sınıflara taalluk eden kelimeleri olmadıkça gerçek dil olmaz. O insanları birbirine bağlayan iki önemli unsur din birliği ve dil birliği olduğunu söyler. Bu ikisinin birlikte milli birliği oluşturduğunu, dilin ve dinin her toplumun sosyal ve politik kimliğinin gelişmesinde çok önemli etken olduğunu anlatır.²⁰¹

Dil birliği, insanlar arasında son derece büyük bir öneme sahip temel iletişim aracıdır. Bu temel iletişim aracını Afgani de kendine konu edinmiştir. Farklı inançlara sahip, farklı arzularla yaşayan kabileleri tek bir millet bayrağı altında tutan, onların gücünü birleştirip ortak bir amaca doğru yönelten, toplumsal kusurları birlikte yok etmeye, milli zorlukları birlikte ortadan kaldırmaya çağıran dildir. Halkın saadetini sağlamak, sıkıntı ve felaketlerinde kurtuluş yollarını arayıp bulmaları için herkesi birliğe ve ittifaka çağıran güzel yaşama, yeni hayata kavuşturan, vatandaşlara istiklal kaftanı giydiren tek yol da ancak dildir.²⁰² Ona göre din, dil kadar dayanıklı ve sağlam olamaz. Çünkü dil sürekli ve temeldir. İlerleyip gelişse de, tam bir değişime uğramaz.

¹⁹⁸ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım, İstanbul, 2008, s. 3 Konuşma Dili, Yazı Dili

¹⁹⁹ Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil*, Dergâh Yay., İstanbul, 2001, 14. Baskı, s. 144.

²⁰⁰ Mehmet Kaplan, *Büyük Türkiye Rüyası*, Dergâh Yay., İstanbul, 1998, s. 100; ayrıca bkz: Kaplan, *Sevgi ve İlim*, Dergâh Yay., İstanbul, 2002, s. 208.

²⁰¹ Kurbanov, a.g.e., s. 52.

²⁰² Kurbanov, a.g.e., s. 54.

Hâlbuki tarihte dinini değiştirmiş birçok millet mevcuttur. Bir millet bin yıl zarfında kendi diline ciddi bir zarar getirmeden iki üç defa dinini başka bir dinle değiştirebilir.²⁰³

Afgani, dil birliği yani milliyet bağının dinden daha kalıcı ve güçlü olduğunu ileri sürerken bu sözünü açıklamak için Osmanlı Devleti'ni örnek vermektedir. Ona göre Osmanlılar Mısır, Şam, Halep, Tunus, Bağdat gibi Arap ülkelerini fethettikten sonra din dili olan Arapçayı devletin resmi dili olarak kabul edip bütün güç ve gayretiyle Türkleri Araplaştırmak için çaba gösterseydi, daha sağlam bir pozisyonda ve daha emin bir kale içinde olurlardı. Türklerin saltanatları parçalanmaz ve kimse onların egemenliğinden çıkmazdı. Ama onlar tam tersini yaptı, Arapları Türkleştirmeyi düşündüler ve bu düşünce Osmanlı saltanatının parçalanmasına neden oldu.²⁰⁴ Afgani'nin Osmanlılarla ilgili Araplaşmaları gerektirdiği düşüncesi tam bir garabet örneğidir. Dil bağının din bağında daha kalıcı ve güçlü olduğu, dilin sürekli ve temel olup ilerleyip gelişse de tam bir değişme uğramayacağı fikriyle çelişmektedir. Ayrıca sömürüye karşı olan Afgani, bu düşüncesiyle Arap emperyalizmine kapı aralamaktadır.

7. BİR REFORMİST OLARAK AFGANİ

19. yüzyıl pek çok açıdan dinde ıslahatın bir zorunluluk olarak kendini dayattığı bir yüzyıldır. Avrupa'nın tehdidi daha yakından hissedilmiş, ona karşı durabilecek güçte bir İslam dünyasının yaratılması ihtiyacı dinde ıslahat yapılması için itici bir güç olmuş ve bu ıslahata aciliyet kazandırmıştır. Bu yüzden Müslümanlar arasında beliren siyasi eğilimlerin incelenmesi, konuyla yakından ilgili olan bir başka alanın; dinde ıslahatın incelenmesini gerektirmiştir.²⁰⁵

Hristiyanlar açısından din-devlet ilişkileri ve Batı'nın bilim ve teknolojisi ile kurumlarının ithali, dinin köklü bir şekilde sorgulanmasını gerektirmemiş, bu noktada önemli bir sorun ortaya çıkmamıştır. Ancak Müslümanlar modern dünyanın bu unsurlarıyla bir arada yaşamak için dinle ilgili yorumlarında bir değişiklik yapmak durumunda kalmışlardır. Bu değişme isteği İslam dünyasında bir takım düşünce akımlarının doğmasına sebebiyet vermiştir. Arap dünyasındaki modernleşmecî dinsel ıslahat hareketi Cemaleddin Afgani'den ilham alan, büyük ölçüde Mısır kökenli bir

²⁰³ Nevzat Kösoğlu, *Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, Ötüken Yay., İstanbul, 2005, s. 48.

²⁰⁴ Afgani ortak bir dilin fikirleri beyan etmede bir araç olarak kullanıldığını vurguluyor. Bu onun milliyet ile ilgili olduğunu ve onun birbirinden ayrı Müslüman devletlerin varlığını reddetmediği gerçeğini ortaya çıkarıyor. Siddiki, s. 164; Paşa, a.g.e., 186.

²⁰⁵ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık: (1908-1918)*, çev: Türkan Yöney, T. V.Y. Yay., İstanbul, 1998, s. 10.

hareket olmuştur. Burada, ıslahatın en önemli siması olan Cemaleddin Afgani'nin öğrencisi Mısırlı Muhammed Abduh'un düşüncelerinin belirleyici olduğunu ve bu düşüncelerin İslamcılık olarak isimlendirilen bir hareketi oluşturduğunu söyleyebiliriz.²⁰⁶

Ülken'e göre; Afgani kendi çağının Sokrat'ı gibi davranmış, arkasından zengin bir yayının gelmesini sağlamıştır. Onun yetiştirdiği Abduh, Mısır ve Suriye'de büyük etki uyandırmış, Mısır'da el-Menar'ı yayımlayarak bu etkiyi daha farklı şekillerde devam ettirmişlerdir. Modernist dincilik akımına bu düşüncelerin sebep olduğunu söyleyebiliriz.²⁰⁷

Afgani'ye göre Müslümanların bazı dini inançları ve şeri nasları yanlış anlamaları vahim hataların ortaya çıkmasının sebebi olmuştur. Mesela, kaza ve kader ile ilgili nasların iyiliklere ulaşmak, kötülüklerden kurtulmak için bile olsa çalışmama şeklide anlaşılması sebebiyle, ahir zamandaki bozulmaları anlatan veya kıyametin yaklaştığına dair alametlerden bahseden hadislerin ıslah ve kurtuluş için çaba gösterilmemesi şeklinde yorumlanması bunun en önemli örnekleridir.²⁰⁸

Ona göre; Müslümanların dini anlamak, Kur'an-ı Kerim ve sahih hadisin rehberliğiyle doğru yolu bulmak, fıkıh geliştirmek, kıyas yoluyla çağdaş bilimlere, zamanın ihtiyaçlarına uygun, nassın ruhuna ters düşemeyecek hükümler çıkarmak için içtihat gereklidir. Kur'an-ı Kerim ancak anlaşılacak, manalar üzerinde akıl yürütmek, hükmün maksatlarını anlamak için indirilmiştir. Afgani'ye göre bir din ancak zamanının ihtiyaçlarına cevap vermek ve dinin özüne zarar vermeyecek şekilde değişiklikler yapmak suretiyle hayatını devam ettirir. Dolayısıyla bir dini yaşatmak için içtihat gereklidir. Önemli olan doğru içtihatlar yapabilen İslam bilginlerinin bulunmasıdır ve böylelerinin her dönemde var olması daimken dışı değildir.²⁰⁹

Afgani, Doğudan veya Batıdan gelsin, hikmete dayalı bilimsel ve yararlı düşünceleri almak ve uyarlamak istemiştir. Ancak Doğu aydınları içinde reform ve modernleşme iddiasında bulunanlarla ilgili temel eleştirisi, kendi tarihine ve kültürüne vakıf olmadan ve Avrupa/Batı medeniyetinin epistemolojik ve ontolojik kaynaklarına

²⁰⁶ Kayalı, s. 12.

²⁰⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., dördüncü Baskı, 1994, İstanbul, s. 276; Fazlur Rahman'a göre Afgani ne büyük bir âlim ve ne büyük bir mütefekkir idi. Buna rağmen onun içtimai ve siyasi fikirleri, bu uyanışa zemin hazırladı. Fazlur Rahman, *İslam*, s. 22.

²⁰⁸ M Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, insan Yay., İstanbul, 1986, s. 105.

²⁰⁹ Muhammed Osman Sıddiqi, *Seyyid Cemaleddin Afgani Pışvayı İnkılabı Şark*, Bayhaqi Yay., Kabil, 1976, s. 20.

yönelmeden taklit ve yüzeysel bağlılık yoluyla Batıya yönelmiş olmalarıdır.²¹⁰ O, Batının siyasi sömürgeciliği ile savaşıırken, kültürel sömürgecilikle de çatışıyordu. Dünyayı ve İslam'ı(Kur'an-ı Kerim'i ve kavramlarını) Batı'nın bakış açısıyla yorumlayan modernistler ile de savaşıyordu. Kur'an-ı Kerim'in doğaüstüyle ilgili kavramlarının Batılı bakış açısıyla gerekçelendirilmesi ve yorumlanmasına, bunların duygusallığa hapsedilmesine ve maddi konulara uyarlanmasına izin vermemiştir.²¹¹

Afgani'ye göre İslam'ın reforma edilmesi çok önemlidir. Çünkü din teknik ve bilimsel başarının yanı sıra siyasal dayanışma ve iktidarın manevi temelini oluşturur. İslam modern bir toplumun temeli olarak hizmet vermeye esas itibarıyla çok uygundur. İslam akıl ve zihnin özgür kullanımının dinidir. Kur'an-ı Kerim ona göre, akılla yorumlanmalı çünkü Kur'an-ı Kerim'in rasyonel yorumunu vurgulamak suretiyle, İslam'ın modern bir bilimsel toplumu inşa edilebileceği bilinmektedir. Ayrıca İslam, doğru bir biçimde anlaşıldığında, dinamik bir inançtır. Dünya işlerine aktif, sorumlu bir yaklaşımı teşvik etmektedir. Pasiflik ve bir köşeye çekilme, İslam'ın gerçek öğretilerinin tahrifinden ibarettir. İslam'ı rasyonel olarak yönlendirilebilir, aktif, sorumlu bir hayatın kaynağı, modern bilimle uyumlu, Müslüman halkların siyasal ve kültürel görkeminin canlandırılmasına adanmış bir din olarak görmekteyiz.²¹²

Afgani dinde reform ve ıslahat fikrinin amaçlarını;

- a. Batı'nın istila hareketini durdurmak, fikri ahlaki standartların yükseltilmesi, radikal Modernizmin etkisinde kalmamak, eğitim kurumlarının müfredat programlarını ilettirmek, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak, düşüncelerinde ve hayat sistemlerinde bir diriliş getirmek ve İslam'ın yüceliğine olan inancı yeniden ortaya koymak.²¹³
- b. İslam dünyasını Batı'nın karşısında siyasi bakımdan güçlü kılmak. Çünkü İslam'ın çabası sadece iyi ve doğru kişiler değil güçlü ve sağlam fertlerdir. Aynı şekilde bu başka devletlerin hâkim olmadığı bir toplum kurma çabasıdır.²¹⁴
- c. Müslümanları bilimin keşfine ve Batı uygarlığının adaptasyonuna davet etmek.²¹⁵

²¹⁰ Asadabadi, a.g.e., s. 41.

²¹¹ Mütaheri, a.g.e., s. 16.

²¹² Lapidus, a.g.e., s. 107.

²¹³ Fazlur Rahman, İslam, a.g.e. s. 279.

²¹⁴ Sıddıki, a.g.e., s. 107; Tabibi, a.g.e., s. 98.

²¹⁵ Mütaheri, a.g.e., s. 13.

- d. Tecdit ve ihya iddiasında olan kişilerin kemaline çalışmak. Çünkü etiğin davranışlar üzerine tezahürü ve örneği pratikle mümkündür. Zira kendisini düzelten aciz olan bir kimse başkalarını düzeltici olamaz.²¹⁶
- e. Müslüman toplumlarda, dini düşünce ve bilginin geliştirilmesi, zamanın ruhu ve İslam'ın özüyle gözden geçirilmiş dünya görüşüne dayanan devrimci değişimleri yeniden canlandırılmasıdır.²¹⁷ şeklinde izah etmektedir.

Ekonomik ve politik ilişkilerde devrim ve reform yaratmanın yanı sıra, Müslümanların zihninde, kültüründe ve toplumda bir devrim yaratmak ve reform yapmak gereklidir. Çünkü Afgani'ye göre; reformdan maksat yenileşmeyi ve gelişmeyi İslami temele dayandırmak, çözümü gene İslam'da arayan siyaset, ideoloji ve harekete yönelmektir. Batı karşısında mağlup olmuş Müslümanlar ancak İslami reformla ıslah edilebilir.²¹⁸ Modern dünyada yaşamak, Müslümanların toplumu örgütlenme tarzlarında değişiklik gerektirmektedir. İslam'ın dünyada var kalması ve güçlenebilmesi modernlikle bağdaşabilecek şekilde yorumlanması halinde mümkün olacaktır. İslam'ın sadece akılla değil, modern uygarlığın temelleri olan ilerleme ve toplumsal dayanışmayla da bağdaşabileceğine inanmak gerekir.²¹⁹

8. CEMALLEDDİN AFGANİ VE SİYASET

Siyaset ile ilgili tanımlamalara bakıldığında iki karşıt görüşle karşılaşırız. Bir görüşe göre siyaset; toplumda yaşayan insanlar arasında bir mücadeledir. İnsanların farklı ilgi alanları ve fikirleri vardır ve bu yüzden bu farklılıklar çatışmaya neden olmaktadır. Çatışmanın amacı iktidarı kazanmaktır. Böylece kendi çıkarlarını yerine getirebilmeleri mümkün olur. Diğer görüşe göre siyaset toplumun bütünlüğünü sağlamak ve kişisel çıkarları kamusal çıkarların üstüne çıkmasını önlemek.²²⁰

Kuşkusuz siyaset, bir toplumun en büyük değerlerinden biridir. İnsanların üzerinde büyük bir etkiyi sahiptir. Siyaset olmadan insanların kendilerini bulması ve

²¹⁶ Çardihi, a.g.e.,s. 377.

²¹⁷ İnayet, a.g.e.,s. 32.

²¹⁸ Dawişa, Adid, *Arap Milliyetçiliği: Zaferden Umutsuzluğa*, çev: Lütfi Yalçın, Literatür Yay., İstanbul, 2004, s. 24.

²¹⁹ Albert Hourani, *Arap Halkların Tarihi*, çev: Yavuz Alpogan, 9 baskı, iletişim Yay., İstanbul, 2012, s. 362.

²²⁰ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, A. Ü. H. F. Yay., 3. Baskı, Ankara, 1983,ss. 1-2

yönetim ihtiyaçlarını doğru kullanması çok zordur. Bir ülkenin iktidar gerekliliği insanların siyasete vermesi gereken önemin başlıca ve en büyük göstergesidir.²²¹

Afgani, toplum üzerinde dinin etkisini anlatmaya çalışırken siyaseti de unutmamıştır. O, hiçbir zaman bireysel bir kahramanlıktan yana olmamış. Bütün çalışmalarının topluma yönelik ve toplumla birlikte olmasına özen göstermiştir. Cemaleddin Afgani bir âlim ve bir düşünür olmaktan ziyade bir siyasetçi ve eylem adamı olarak görülmelidir. Daha doğru bir ifadeyle Afgani, yaşadığı dönemin şartlarında, siyasetçi ve eylemci tarafını daha fazla geliştirmiştir. Onun yaşadığı 19. yüzyılda İslam ülkeleri; etnik, bölgesel ve mezhebi yönlerden parçalanarak ümmet şuuru zayıflamış, inanç ve ahlak yapısı yara almış, siyasi ve iktisadi alanda sömürgeci güçlerin pençesine düşmüştür. Bu nedenle Afgani'nin, Hindistan, İran, Türkiye ve Mısır gibi İslam dünyasının en önemli merkezlerinin dışında İngiltere, Fransa ve Rusya gibi dönemin sömürgeci güçlerini de yakından inceleme ve tanıma fırsatı bulması, sömürgeciliğin mahiyetini ve İslam dünyasının siyasi durumuna yönelik bugün de önemini muhafaza eden görüşler ortaya koymasına yardımcı olmuştur.²²²

Afgani, İslam devletlerinden Afganistan, Türkiye, İran, Hindistan ve Mısır'da uzun süre kalarak onların sorunlarını çözüm noktasında çaba sarf etmiştir. Ona göre, İslam ülkelerindeki nüfuzlu sömürgeciler, despotik sistemlerin ayakta kalmasına ve istikrarsızlaştırılmasına yol açmıştı. Bu nedenle, Batı ve İslam dünyası, kültür, bilim, siyaset ve ekonomi açısından iki karşıt noktadadır. Bu bakımda Batı, teknoloji ve bilimin yardımıyla büyük bir başarı elde edince ve birçok Afrika ve Asya ülkesini istila ettikten sonra İslam ülkelerini de ele geçirmek istemiştir. Batı dünyası hegomanik olarak ilerlemesine ve gelişmesine devam ederken İslam dünyası maddi ve teknolojik olarak sürekli güçten düşmekte ve günden güne siyasi bir çöküşe doğru gitmektedir. Batı dünyası ilerlemeye ve büyümeye doğru giderken İslam dünyası ekonomik, teknolojik, ahlaki ve siyasi çöküş yönünde ilerliyordu.²²³

Cemaleddin Afgani, o dönemde Doğu'da yayılmakta olan din-siyaset ayrılığı tezine karşı din-siyaset birliğini savunmuştur. Ona göre Müslümanlar siyasi kaderlerinin tayinini dini bir görev olarak bilmeleridir. O, din ve siyaset birliği anlayışında dinin

²²¹ Heywood, Andrew, *Siyaset*, çev: Bekir Berat Özipek- Bahattin Seçilmişoğlu- Atilla Yayla- Hasan Yücel Başdemir- bakan şahin- Zeynep Kopuzlu, Liberte Yay., Ankara, 2006, s. 28.

²²² Paşa, a.g.e., s. VIII.

²²³ Hüsrev Şahi, a.g.e., ss. 15-16.

siyasete değil, siyasetin dine tabidir olmasının gerekliliğini sürekli vurgulamıştır. Afgani, bu düşünceyi iki yönlü ele almış, birincisi içerde bulunan hâkim güçlere, ikincisi de dışarıdan gelen sömürge güçlerine karşı kullanmayı düşünmüştür. Afgani, siyasi kararlara katkı sağlamaları için halkı din etrafında toplayarak bir birlik oluşturma çabasına girişmiştir. Bu birlik doğrultusunda Müslümanların siyasi alanda bilinçlenmelerini, dini bir şuur ve hisle, yerli ve yabancı sömürüsüne karşı mücadeleye girişmelerini ümit etmiştir. Böylece kendi kaderlerini çizme hususunda rol alabileceklerini ve yıllar belki asırlardır unutilan Müslüman olmanın şerefini geri kazanabileceklerini düşünmüştür.²²⁴

O, Batı sömürgeciliğinin iç yüzünü görmüş, mahiyetini anlamış, sömürgecilere karşı Mısır, Hindistan, Afganistan, İran ve İstanbul’da Müslüman düşünürleri uyarmaya çalışmış, Sudan’da Mehdi hareketini destekleyerek kıyasıya bir savaş vermiştir. İslam Dünyası’nın geri kalmışlığının bilincine varmış, Ümmetin yeniden birleşmesinin önemini idrak etmiş ve gittiği her ülkede, görüştüğü her sultanın önünde düşüncelerini ısrarla savunmuştur.²²⁵

Cemaleddin Afgani’nin siyasi görüşlerini;

- a. Siyasi haritaların oluşturulması, çizilen sınırların özenle korunması ve ülkenin ekonomik, toplumsal olarak ileri bir ülke haline getirilmesi;
- b. Diğer Müslüman ülkelerden ayrılarak İngiliz sömürgesi altında bulunan Hindistan’a karşı özel bir politika geliştirmesi;
- c. Fransa, Almanya ve Çarlık Rusyası’nın İslam ülkeleri lehine İngilizlere karşı üçüncü güç olarak kullanılması;
- d. İngilizlerin, Çarlık Rusyası’na, Çarlık Rusyası’nın İngilizlere karşı kullanılması;
- e. Sömürgeciliğe karşı büyük bir devrimci güç olarak İslam birliğinin (Panislamizm) oluşturulması.²²⁶ Şeklinde ifadelendiği görülmektedir.

8.1. Afgani ve İttihad-ı İslam

Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkan dini-siyasi bir ideoloji olarak İslamcılık: İslam’ı inanç, düşünce, ahlak, siyaset ve hukuk bakımından hayata hâkim kılmak, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı tesis ederek İslam ülkelerini Batı

²²⁴ Zabıtpûr, a.g.e., ss. 28–29.

²²⁵ Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 46–47.

²²⁶ Tabibi, a.g.e., ss. 25–26.

karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacına yönelik bir çözüm arayışı şeklinde tanımlanırken; İttihad-ı İslam, 19. Yüzyılın ikinci yarısında özellikle II. Abdülhamid döneminde Müslümanlar arasında birlik sağlayarak sömürgeciliğe karşı koymayı amaçlayan siyaset olarak tarif edilmiştir. Her ikisi de aynı anlama gelmek üzere kullanılan bu kavramların ortak noktası olarak, siyasal bakımdan Müslümanların tek bir halifenin yönetimi altında birleştirilmesi fikri ortaya çıkar. Bu yönelişin amacı ise emperyalist Batı dünyası karşısında Müslümanların geri kalmasının önüne geçmek, dini bir birlik oluşturarak İslam medeniyetini yeniden diriltmektir.²²⁷

İdeolojik söylemin kurucusuyla ilgili farklı görüşler vardır. Bazıları Afgani'yi bu ideolojinin kurucu olarak tanıtmaktadır. Onların düşüncelerine göre, Afgani 19. yüzyılda, siyasi-ekonomik baskılara ve Batı'nın İslam dünyasına yönelik hegemonyasına karşı durmak için tek kurtuluş yolunun İslam ülkelerinin modernleşmesi olduğunu iddia etmiştir.²²⁸ Bu fikrin gerçekleşmesi öncelikle her Müslüman ülkesinin kendi başına kuvvet kazanmasına, sonra aralarında kuvvetli ittifak kurulmalarını bağlı olduğunu vurgulayan Afgani bütün İslam aleminin kurtuluşu fikriyle hareket ettiği ve hedefinde de kuvvetli bir İslam dünyasının oluşturulması olması dolayısıyla Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid ile yakın münasebet kurmuş, onunla birlikte aynı zamanda İttihad-ı İslam ve Hilafet politikasının başlatıcısı olmuştur. Fakat Afgani'nin milliyetçilik fikirleriyle II. Abdülhamid'in merkezîyetçi hilafet/saltanat telakkisinin İttihad-ı İslam açısından ortaya çıkardığı uzlaşmazlıklar ona daima şüpheli nazarlarla bakılmasına sebep olmuş, belki bu şüphe zaten vehimli bir tabiatı olan Abdülhamid'i de etkilemiştir.²²⁹

Afgani, II. Abdülhamid'e müteaddit defalar yazarak İslam ülkelerinin yabancı hâkimiyetinden kurtulmaları için farklı yollar önermiştir. Görünen o ki, Sultan II. Abdülhamid Afgani'ye hiç güvenmemiş ve tekliflerine de pek itibar etmemiştir. Her şeyden önce, Sultan II. Abdülhamid başlangıçta Şii ve Sünni ilişkiler hakkında Afgani'nin düşüncelerine ilgi duymasına rağmen, bu konuda herhangi bir faaliyet

²²⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 14 baskısı, Yapı kerdî kültür sanat Yay. İstanbul, 2008, s.335.

²²⁸ Raşid Rıza, Afgani'nin İslam'ı Reform ve Modernizasyona tabi tutma ve Müslüman halkları halife'nin sancağı altında birleştirmeye ilişkin çağrısını yeniden El-Menar adlı bir dergisinde teyit etmişti. Macit Fahri, *İslam Felsefesi Kelamı ve Tasavvufuna Giriş*, çev: Şahin Filiz, dördüncü baskı, İnsan yayınları, İstanbul, 1998, s. 186; Benzer şekilde Kurbanov da Afgani'nin Panislamizm'in kurucusu olduğunu iddia etmektedir. Bkz: Kurbanov. 51.

²²⁹ Erol Güngör, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, Özner Matbaa Yay., İstanbul, 2005, s. 137.

yapmaktan kaçırılmıştır. Sultan II. Abdülhamid bunu nedeni “Şii olmakla suçlanabilirim” şeklinde açıklasa da bu açıklama kesinlikle ikna edici değildir. Muhtemelen bunun en büyük sebebi Hindistan’ının ve Afganistan’ının yoğun bir İngiliz baskısı altındayken, II. Abdülhamid’in yurtdışına yanlış bir sinyal göndermemek istememesi olmuş olabilir. Ancak, Abdülhamid’le karşılıklı fikir birliği içinde olduğu kısa bir müddet dikkate alınmazsa, Afgani’nin İstanbul’daki ikametinin pek de öyle hoş geçtiği söylenemez. Muhtemelen Afgani’ye karşı Sultan II. Abdülhamid’in güvensizliğini artıran konulardan biri de onun Jön Türklerle iyi ilişkiler kurmasıdır.²³⁰ Esen bu durumu;

“Afgani ismi ile özdeşleştirilen Panislamizm fikrinin ortaya çıkışıyla ilgili Batılıların giriştikleri spekülasyonların ışığında hüküm verebiliriz. Müslümanlar 19. asırda Batının ezici askeri ve siyasi üstünlüğü ile karşılaştıkları zaman kendilerini siyasi olarak güçlü kılacağını düşündükleri bir ideoloji oluşturmaya giriştiler. Batılıların Panislamizm, Müslümanların İttihad-ı İslam veya İttihadül Müslim’in adını verdikleri bu fikir, Müslümanların Batı tehdidine karşı dayanışmalarını ve siyasi birlik arzusunu ifade etmekteydi. “Özü itibarıyla bu fikir, Batılı nasyonalist ideolojilerin İslam toplumuna tercüme edilmiş bir versiyonudur”.²³¹ Şeklinde ifade etmektedir.

Ercüment Kuran’a göre Afgani Panislamizm’in kurucusu değildir. Ancak onun düzenleyicisi, yayma görevlisi ve önde gelen savunucularından biri olarak kabul edilebilir.²³² Kurucusu kim olursa olsun yine de Afgani’nin emperyalizme karşı olarak görüşleri içerisinde en dikkat çekici olanlarından birisi İttihad-ı İslam düşüncesidir. O başta İngiltere olmak üzere emperyalistlere karşı çıkan her hareketi desteklemiştir. Sudan Mehdisi gibi mehdi olduğunu ileri süren bir kişi olsa bile Afgani onun mücadelesini desteklemekten geri durmamıştır.

Bazıları Seyyidin çabalarından şöyle bir netice çıkarmışlardır: O dünyadaki Müslümanların tek bir bayrak ve hükümet altında toplanmalarını istiyor. Halbuki ne El-Urvetü’l-Vüskane de Seyyidin öğrencilerinin böyle bir

²³⁰ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasi Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, birinci C., İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss. 122 -233.

²³¹ Esen, a.g.e.,s. 150.

²³² Ercüment Kuran, *Türkiye’nin Batılaşması ve Milli Meseleler*, T.D.V. Yay., Ankara, 1997, s. 95.

düşüncesi yoktur. Afgani El-Urvetü'l-Vüska derginin dokuzuncu sayısındaki İslami Birlik adı altındaki makalede;

*“Amacım herkesin malikinin tek kişi olması değil, bu zor bir iştir. Fakat hedefim herkesin hüküm vericisi Kur'an olsun ve birliklerinin temeli din olsun ve her ülke diğer ülkelerin menfaattarı için çabalasın. Böylece yaşam ve ölümleri tek bir temele dayanır. Bu emir dinin esaslarından biridir aynı zamanda bu asrın ihtiyaçları da sayılır.”*²³³ demiştir.

Ayrıca Mazharuddin Sıddiki de Afgani'nin söylediklerini tasdik edip şöyle açıklamaktadır: Afgani Müslümanların aralarındaki milliyet ayrılıklarını yok edip bütün Müslüman devletlerin bir tek kişinin yönetim altında toplanmasını düşünmez ve milliyet gerçeğinin böyle bir şeyi imkânsızlaştırdığını söyler. Onun Müslümanların birliği görüşü, Müslümanların Kur'an-ı Kerim'in ortak yönetimi altında olmalarıdır. Müslümanlar milliyetlerini ve kimliklerini koruyarak ortak işlerde birlik olmalıdırlar; özellikle ülkelerini dış müdahalelerden korumada, çünkü bütün Müslüman ülkelerin güvenliği birbirlerine bağlıdır. Birinin korunması bir diğerinin korunmasıyla sağlanabilir.²³⁴

Afgani, Müslüman ülkelerinin Batının sömürgeci politikalarına karşı durmak ve böylece milliyetçiliği yüzyılın gerçeği olarak görmek istemiştir. Bunun İslam birliğine zarar vermeyeceğini ve bireylerin güçlü yönlerinin bir araya gelmesiyle daha güçlü bir topluluk oluşturacağını söyler. Afgani'ye göre, her Müslüman ülke ayrı ayrı uyandığında zamanla ve milli şuurunu kazanmasıyla İslam birliğinin gerçekleşmesi mümkün olacaktır.²³⁵

Müslümanların geri kalmışlığını bilimsel, sanayi ve yönetsel ihtilaflara bağlayan Afgani çatışmaların Müslümanları ilerlemeden mahrum bıraktığını ilan etikten sonra; Müslümanların İslam'ın temel akidelerine sarılarak, doğru İslam inancını ve yaşama biçimini ilke edinen âlimlerin izinden giderek birliği sağlayabileceklerine işaret etmekte ve İslam yönetimini güçlendirmenin İslam'ın temel ilkelerinden biri olduğunu vurgulamaktadır.²³⁶

²³³ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 179.;Seyyidin bu seslenişi eski dönemlerde de Müslümanlara tebliğ etmişti. Ama o kadar diri kalmış sanki Batılılar şuan bu sesi seslendirmektedir. Abu Raya, a.g.e., s. 141.

²³⁴ Sıddiki, a.g.e., s. 70.

²³⁵ Sıddiki, a.g.e., s. 72.

²³⁶ Afgan- Abduh, a.g.e., ss. 167-174.

Nifak, rekabet, husumet ve dargınlık gibi sebeplerle ihtilafa düşmüş toplumların sefil bir hayat sürmesinin Allah'ın bir kanunu olduğunu söyleyen Afgani'ye göre birleşme aslında anlaşma demektir ve anlaşmaların sonunda oluşur. Birleşme topluluklarda aynı duyguları geliştirir, toplum fertlerinin “bir duvarın tuğlaları” gibi olmasını, ortak duyguların gelişmesini birbirlerinin sıkıntı ve üzüntülerini paylaşacak kadar hassasiyet kazanmalarını sağlar. Birlik olmanın ve üstünlüğe yönelmenin şeriatın iki esası olduğunu belirttikten sonra, bunlara verilecek zararın kıyamet günü hesabının sorulacağını dile getirerek, Müslümanların birliğinde âlimlerin rolüne işaret etmektedir.²³⁷

Yazılarında Panislamizm / İttihad-ı İslam düşüncesini açıkça vurgulayan Afgani'nin, bu düşünceleri ileri sürmekteki amacı hakkındaki olumsuz iddialara cevap olmasının yanında,²³⁸ İslam âlemini yaşadığı sıkıntılardan kurtarmak ve eskiden sahip olduğu canlılığa kavuşturmak gayesini taşıdığı da ileri sürülmektedir.²³⁹

Şeyhanlıoğlu, İttihad-ı İslam düşüncesini genel olarak şöyle değerlendirmiştir. Ona göre İttihad-ı İslam'ı gerçekleşmemiş bir ideal olarak görmek mümkündür. Ancak Avrupa'nın Rönesans, Reform ve Aydınlanma sürecinin yaklaşık üç asır sürdüğü ve sömürgecilikle takviye edildiği düşünülürse, bu idealin imkânsız olduğunu söylemek için henüz erkendir. İttihad-ı İslam savunucularına göre İslam ülkelerinin içinde yaşadığı bu dönem geçicidir. İslamcılık ve İttihad-ı İslam, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü önleyememişse de ömrünü uzattığını söyleyebiliriz. Türkiye'nin işgalden kurtulmasına ve kurulmasına önemli katkılarda bulunmuştur. İslamcılık ve İttihad-ı İslam düşüncesi, bugün de İslam Dünyası'nın en önemli ortak düşüncesi ve amacı olarak görülmektedir. Bu düşünce, Afganistan ve Irak'ın ABD tarafından işgalinden dolayı daha sıklıkla dillendirilmeye başlanmıştır. Batı'nın İslam dünyasına karşı sürdürdüğü bu işgal veya pasifize etme sürecinin ön görülebilir bir zamanda biteceği

²³⁷ Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 175-182.

²³⁸ Afgani'nin İttihadı İslam / Panislamizm ile ilgili görüşleri konusunda araştırmacılar farklı görüşleri beyan etmektedir: Keddie göre Afgani Sultan II. Abdülhamit'e yaklaşmak amacıyla bu projeyi kullanmasını iddia etmektedir. Bkz. Keddie, a.g.e., ss. 381-385; Berkes, Afgani'nin Panislamizm teziyle bir Arap halifeliği ortaya çıkarabilmek için İngilizlerle birlikte hareket ettiğini iddia etmektedir. Bkz. Berkes, ss. 361-363.

²³⁹ Fazlur Rahman, a.g.e.,s.315; Kurbanov, a.g.e., ss. 13, 51.

düşünülemediğinden İslamcılık ve İttihad-ı İslam'ın varlığını arttırarak sürdüreceğini ileri sürmek yanlış olmaz.²⁴⁰

8.2. Afgani'nin Vatan Görüşü

Vatan bir kimsenin doğup büyüdüğü, bir milletin hür olarak üzerinde yaşadığı, barındığı, gerekirse uğrunda canını vereceği toprak parçası olarak tanımlanabileceği gibi “vatan milletin maneviyatı ve mukaddesatı, hatırları ve idealleri, milli kültürle kaynaşmış geçmişi ve geleceğiyle birleşmiş coğrafiye demektir.”²⁴¹ Şeklinde de ifade edilir.

Afgani'de belirli bir vatan kavramını rastlanmaz, o mevcut vatanın nasıl korunabileceği ve yeryüzündeki tüm Müslümanların nasıl güçlü olabilecekleri üzerinde durmuştur.

Afgani'ye göre; vatan sadece güçlü kalelerle, becerikli ordularla, nitelikli silahlarla savunulamaz. Vatanı korumak için bunlara gerek vardır, ama tüm bunların yanı sıra yukarıdaki donanımları çekip çevirmeyi üstlenecek deneyimli, bilgili, basiretli, ferasetli kimselerin bulunması gerekir. Söz konusu kimseler, barış zamanında bu donanımları düzeltip geliştirmeyi, savaş anında da uygun ve yerinde kararlar doğrultusunda kullanmayı en büyük görevleri bilmelidir. Hatta daha da öte ülkenin sair işlerini de üstlenen kişileri akıllı, zeki ve başarılı kimseler olmalıdır. Yurda güvenlik ve huzuru yerleştirmeli, her şeyi adalet prensibi üzere kurmalı; halkı şeriatın sınırlarında durdurmalı; sonra ülkenin uluslararası platformdaki yerine uygun olacak biçimde diğer ülkelerle ilişkiler kurmalıdır. Ülkeyi mümkün olduğunca yüksek bir konuma yükselecek her türlü siyaseti uygulamalarıdır. Bu büyük görevleri üstlenecek kimselerin kalpleri ülke sevgisiyle, halkına karşı şefkatle dolmalı ve benliklerinde hamiyet yer etmiş olmalıdır. İçlerinde onlara görevlerini hatırlatacak bir uyarca vicdan bulunmalıdır. Vicdanları kötü iş yaptıklarında onları eleştirip kınamaya el vermeli, ülkeye bir zarar dokunduğunda sızlamalıdır. Ancak bu duygu ve niteliklere sahip olan kimseler kendilerine verilen görevleri gerektiği şekilde yerine getirirler. Ülkeyi ileride başına büyük belalar getirebilecek küçük kötülüklerden ancak onlar koruyabilirler.²⁴²

²⁴⁰ Hüseyin Şeyhanlıoğlu, “İslamcılık ve İttihat-ı İslam Düşüncesinin Doğuş Süreci ve Temel Öğeleri”, **Köprü dergisi**, 108 S., 2009, İstanbul.

²⁴¹ Ömer Lütfi Taşcıoğlu, “ Vatan Kavramı ve Türk Milleti İçin Vatanın Önemi” **Akademik Sosyal Araştırmaları dergisi**, 6, S., 71. Haziran, 2018, ss. 221- 230.

²⁴² Afgani- Abduh, a.g.e.,ss. 195-196.

Afgani'ye göre devletler ancak iki güçle teessüs eder ve otorite kurarlar. Birincisi, başka milletlere üstünlük sağlamak için birliğe götüren milliyet gücü ki bunda kendi milletiyle sınırlı bir ülkü, asabiyet ve destek eğilimi söz konusudur. İkincisi ise din gücüdür. Bu güç, düşünce birliğini sağlamak, ortak hedef belirlemek ve bu hususta kendilerine muhalif olanlara üstünlük sağlamak bakımından milliyet gücünün yerini alır. Zira zaruri ihtiyaçlar, hayatın gereksinimleri ve müreffeh hayat, ancak ümmet gayretiyle birbirleriyle kaynaşanlar sayesinde kazanılır.²⁴³

Ayrıca ona göre; İslam dini prensiplere aykırı her türlü otoriteye boyun eğmeyi yasaklamıştır. O der ki, egemenlik akıl ve bilimdedir. Ne zaman bu iki güç cehalete karşı durursa cehaletin üstesinden gelirler. Milletler akıl ve bilgi nimetini sahip olduklarında ilerlemiş ve güçlenmişler, bu ileri nimetten merhum olduklarında karanlığı ve sefaletle gömüştür.²⁴⁴

Afgani, halkın devlete etkisini devletin halka etkisinden daha büyük görür. Ona göre eğer halk zeki ve yetkin değilse, yetkin hükümetin var olması mümkün değildir. Devlet kamuoyunu dikkatte almazsa izlediği yol gerçek olmayacaktır. Bu şu anlama gelir ki: hükümet görevlerinden haberdardır ve asli sorumluluklarının sınırını aşmaz. Aksi halde, devletlerin ve hükümetlerin kendi ve yandaşlarının insan doğasının gereğidir.²⁴⁵

Afgani, özgürlüğü, şurayı ve halk kitlelerinin ülke yönetiminde yer almasını savunuyordu. Bu düşüncesi ve çağrısına dolaştığı ve kaldığı her ülkede yöneticiler tarafından karşı çıkıldı. Ona göre mutlakıyet yönteminin şura esaslı temsili yönetimle değiştirilmesi en kolay hedef ve en yakın menzildir. Zira bunun için bazen, etrafındaki akıllı kişiler tarafından hükümdara yapılacak yönlendirme ve tavsiyeler yeterli olur. Sonuçta hükümdar bu isteği yerine getirir ve tebaasını yönetime ortak eder. Bu tecrübe neticesinde rahatlık ve yönetiminin güvenliği için dayanışma ortaya çıktığını görür. Bütün halk tabakalarının sadık kalplerle ve samimi sevgilerle tahtının çevresinde birleşmesinden güç bulur.²⁴⁶

Afgani, vatani korumak ile ilgili görüşlerine şöyle devam eder: Bir mülkün felakete uğraması, güçlü bir saltanatın devrilmesi ancak ihtilaf sebebiyle ülkeyi

²⁴³ Sıddki, a.g.e.,s. 57.

²⁴⁴ Paşa, a.g.e., s. 65.

²⁴⁵ Rıza Seyyidi, a.g.e.,s 235.

²⁴⁶ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 44.

savunmak için gerekli olan güç ve kuvveti toplamada ihmal ve devlet görevlerini ehli olmayan ellere teslim etme sebebiyle ortaya çıkar.²⁴⁷

Cemaleddin Afgani, devletlerin çöküşünün siyasi sebeplerine ilişkin olarak şunları söyler: Değişik ülkelerde bulunan farklı milletlerin tarihlerini inceleyen idrakli kimseler bileceklerdir ki, halk arasında ciddi kopmalara yol açacak anlaşmazlıkların ve farklılıkların olması, güvenilmeyi hak etmeyen kişilere güvenilmesi, devletin işlerine yabancıların müdahale etmesi, önemli konularda halka danışılmaması; yöneticinin sadece kendi fikirleri doğrultusunda hareket etmesi, savunmaya gereken önemin verilmemesi, önemli işlerin liyakatsiz, işi hakkıyla yapamayacak bireylere bırakılması devletin yıpranmasına ve çöküşüne sebep olur. Bütün bunlar Allah'ın sünnetini çiğnemektir. Bunları yapanlar Allah'ın öfkesini üzerine çıkar. O, özellikle İslam hilafeti konusuna değinerek halifelerin içtihadı bıraktıktan sonra bu kurumun çökmeye, gerilemeye başladığını söyler. Ona göre Abbasi halifelerine sadece halife unvanının verilmesi onlar için yeterliydi. Halifeliğin anlamı, dinlerinin ve öğretilerinin amacıyla hiçbir zaman ilgilenmediler. Bilgi ile siyaset birbirinden ayrıldığında da devlet cahil insanların eline kaldı.²⁴⁸

Ona göre; çöküşe sebep olan ve kurtuluşu engelleyen diğer etken ise vehimdir. Afgani vehimi şöyle vurgulamaktadır: Zayıfı güçlü, yakını uzak, güvenliği güvensiz, kurtuluş helak, varı yok, yoku var gösterir. Vehmeden kimse var olmayan bir dünyada ve gözle görülmeyen bir ortamdır. Gerçekler gözden kaybolunca vehimler, hükmetmeye iradelere egemen olmaya ve vehim sahiplerini sapıklığa sürüklemeye başlar. Artık vehim eden kişiler boşluktadırlar, doğru yolu göremez ve hak üzerinde sabit olamazlar.²⁴⁹

Cemaleddin Afgani, İngiliz devleti ve doğudaki devletlerin durumunu bir örnekle şöyle açıklamıştır: İngilizler güçlü, kalabalık ve fetihler yapmaya hazır bir halktı. Doğu ulusları ise, o günlerde ayrılık ve çekişme belasına kapılmışlardı. Batılıların sanayilerinden ve çalışmalarından tamamen habersiz kalmışlardı. Doğulular; her garip şeyi mucize, her yeni keşfi sihir veya keramet sayıyorlardı. İngilizler bu fırsatı değerlendirerek doğuya hücum ettiler ve büyük bölümünü hegemonyaları altına aldılar. Ama onlar biliyorlar ki, Doğudaki herhangi bir uyanış İngilizlerin dağınık askeri

²⁴⁷ Rıza Seyyidi, a.g.e., s. 233.

²⁴⁸ Sıddiki, a.g.e., s. 118; Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 266, 270.

²⁴⁹ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 263.

güçlerini bir anda sarsabilecektir. Avrupa devletleri arasında geniş topraklara ve kalabalık halklara egemen olduğu için İngilizlerin yanında yer alan devletler vardır. Hâlbuki İngilizlerin nüfusu yönettikleri devletlerden birisinin nüfusuna bile eşit değildir. Doğuluların bunu hala fark etmemiş olduklarını görüyoruz. Zira gözlerindeki vehim perdesi buna engel olmaktadır. Düşünceleri ve duyguları sarsan, onların önlerindeki dahi görmelerine engel olan Avrupalıların yenilmezliği ve kendilerinin güçsüzlüğü vehmi olmasaydı, böyle kalabalık bir halk az bir topluluğa teslim olmayacak, onun kendisini aşağılık görüp ezmesine izin vermeyecekti.²⁵⁰

8.3. Cemaleddin Afgani ve Masonluk

Afgani'nin masonluk ile ilişkisi Müslüman dünyada onunla ilgili yapılan tartışmaların başında gelmektedir. O, hayatı boyunca Müslümanların birleşmesi, gelişmesi, yükselmesi ve hâkimiyetlerinin sağlanması için uğraşmıştır. Bu yüzden farklı yollar denemiştir. Bu yollardan biri de masonluktur. Masonluk, kurucularının ve üyelerinin iddialarına göre üç temel ilkeye dayanır: Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik. Ancak gerçekte bu teşkilat söz konusu değerlerden çok uzaktır. Mason dernekleri toplumların hareketlerini ve yönelişlerini ölçmek ve gerektiğinde saptırmak amacıyla gizli ve karmaşık bir şekilde örgütlenmiş birimlerdir.²⁵¹

Muhsin Abdülhamit'in Masonluk ile alakalı kapsamlı çalışmasında şunlar ifade ediliyor: Masonluk Yahudi toplumunun en büyük kuvvetlerinden biridir ve Yahudilerin küresel planlarını gerçeğe dönüştürmek için çalışmaktadır. Masonluk, hedeflerine ulaşmak için, toplulukların bozulmasını, ahlaki değerlerin ve insani erdemlerin yok edilmesini hedeflemekte, İslam ve Hristiyanlığa karşı düşmanlığı en büyük silah olarak kullanmaktadır.²⁵² Fransız devrimle ortaya çıkan, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik değerlerini savunduğu ve bu değerleri ilke edindikleri vehmine kapıldığı için masonluğa girdiği düşünülmektedir. Ayrıca aşağıda bahsi geçeceği üzere masonların gücünden istifade isteği onu bu teşkilata yöneltmiş olabilir.

Esen, Afgani'nin niçin mason olduğu anlattığı ifadelerinden bahis eder: Afgani'nin döneminde Masonluğun Sultan II. Abdülhamid'e rağmen yasaklanmaması göstermektedir ki Masonluğun gerçek mahiyetine dair Abdülhamid de dâhil olmak

²⁵⁰ Afgani- Abduh, a.g.e.,ss. 266-270.

²⁵¹ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 60.

²⁵² Abdülhamit, a.g.e., s. 123.

üzere henüz kimsenin pek bir bilgisi yoktur. II. Abdülhamid'in 1886 yılında Mason localarını kapatıp yasaklaması ve Afgani'yi takriben beş yıl sonra İstanbul'a çağırması Masonluğun gerçek maksat ve mahiyetinden haberdar olduğundan değil, masonların niyetlerinden şüphelenmesi sebebiyledir. Yani Afgani masonluğu girdiğinde masonluğun mahiyeti bilinmemekteydi.²⁵³

Nitekim Afgani gibi pek çok İslam âliminin masonluğu girdikleri görülmüştür. Çünkü bu âlimlerin masonluğun gerçek yüzünü bilerek bu örgütte girdiklerini söylemek biraz zor olacaktır. Onların örgüte hayır faaliyeti yaptıkları inancıyla girdileri düşünülmektedir. Afgani'nin masonluğa İslam dünyasının emperyalist ülkelerin işgaline maruz kalmasını önlemek gibi tamamen siyasi amaçlarla girdiği, gerçek yüzünü tam anlamıyla keşfedememekle beraber, kendi düşüncelerini gerçekleştirebileceği bir yer olmadığını anlar anlamaz, bir takım suçlamalar yönelterek cemiyetten ayrıldığı bilinmektedir. Bu konuda Abduh şöyle demiştir: "Afgani Masonluğa bazı siyasi ve içtimai maksatlarla girmişti ve çoktan beri onlarla ilgisi bulunmamaktadır."²⁵⁴

Karama, bu iddiaya karşı şöyle bir görüş sergilemektedir: Afgani dünyanın çeşitli yerlerinde kurulan mason localarının etkileri ve güçleri hakkında bilgi sahip olduktan sonra bu gücü kendi amacını gerçekleştirmek için kullanmayı denemiştir. Bu amaçla İskoç mason locasına girmiştir. Bu loca siyasette karışmamak bahanesiyle zulme karşı savaşılmaya yanaşmayınca locayı şiddetli eleştirmiş, örgütün kardeşlik, eşitlik ve hürriyet ilkelerini perde yaparak ilkel bir kıyafet, şekil ve törenlerden ibaret olduğunu söylemiştir. Bunu üzerini loca Afgani'nin üyeliğini son vermiştir. Sonrasında Afgani yine masonluğun gücünden ve etkisinden yaralanmak için kendi fikirlerine yakın bulunduğu ve amacını gerçekleştirebilmek umuduyla Fransa'da bulunan, Avrupa kıtasının en büyük ve en eski locası olan Grand Orientde France'e bağlı olarak bir loca açılmıştır. Bu locanın üyeleri kısa zamanda çoğalmış, önemli kişiler, bazı âlimler ve devlet adamları üye olmuşlardır. Afgani'nin teklifi üzerine loca işbölümüne dayalı şubeler açmış. Her bir şube bir bakanlığı denetleme ve takip görevini yüklenmiş, yanlış görülen tasarruflar tenkit edilmiştir.²⁵⁵

Karamanın görüşlerine ilave ederek şunu söyleye biliriz: Afgani İskoç locasında, kendisini öne çıkarmaya çalışıyor, iddialarına karşılık olarak; "Ey kardeşlerim inan ki

²⁵³ Esen, a.g.e., ss. 100, 128.

²⁵⁴ Bekar, a.g.e., ss. 108-109.

²⁵⁵ Rıza-Karaman, a.g.e.,s. 26.

Cemaleddin, kendisinin liderlik aşkı bulunmadığını ilan ediyor ve şöyle diyor: Masonluk, bir reis için otorite ihdas edip onun kişisel amacına hizmet etmek veya ona maddi ya da manevi bir menfaat sağlamak için çalışmaktan çok daha şerefli ve üstündür.” şeklinde bir konuşma yapmıştır.²⁵⁶ Devamla şunları söylemiştir:

“Masonluk, bu haliyle ve bu gelenekleriyle tarihi eskilere dayanan bir cemiyet değildir. Aksine o, henüz beşiktedir. Eğer bu cemiyet ve üyeleri, çoğumuzun manasını ve maksadını anlamadığı birtakım rumuzların ötesine geçmeme konusunda ısrar ederlerse, cemiyet, daha emeklemeye başlamadan beşikte boğulacaktır. Kardeşlerim, bugün sizin masonluğunuz, ‘iş kesesi’ ve ‘birader kabulünden ibarettir.’”²⁵⁷

Afgani masonluğun yardım konusuyla ilgili olarak locanın bir üyenin sorusuna şöyle cevap vermiştir: Masonluk hastalığa yakalanan veya organlarından biri felç olan kardeşine yardım eder. Fakirlerin çocuklarının ihtiyaçlarını karşılar ve onların terbiyeleriyle güzel biçimde ilgilenir.²⁵⁸

Bunlar gösteriyor ki Afgani’nin İskoç mason locasına girdiği, orada etkin bir pozisyon olduğu, ardından Loca’nın tavırlarını tenkit ettiği, loca’dan çıkartıldığı ve bunun üzere Grand French islimi mason locasının şubelerini açtığı bilinen tarihi gerçeklerdendir. Onun oluşu, masonları idealize ettikleri fikirleri ve dünya üzerindeki güçleri dolayısıyladır. O mason idealleri üzerinden Batı’nın İslam ülkelerindeki sömürsünü kaldırmayı, murat etmiş ve onların gücünden istifade edebilmeyi denemiştir.

8.4. Afgani'nin Bazı Siyasi Faaliyetleri

Cemaleddin Afgani 1838’te başlayıp 1897 yılına kadar süren hayatında onun düşünce ve faaliyetlerini din ve siyaset meseleleri kapsamakta ve o bütün İslam ülkelerinin ortak problemlerini bir bütün olarak ele almaktadır. Afgani, İslam ülkelerini yabancı boyunduruğundan kurtarmak üzere milli şuuru uyandırmaya, vatan sevgisini güçlendirmeye çalışırken aynı zamanda bütün İslam ülkeleri arasında sağlam bağların kurulması, çok yönlü dayanışmanın sağlanması ve böylece birlikte hürriyet ve

²⁵⁶ Paşa, a.g.e., s. 18.

²⁵⁷ Paşa, a.g.e., s. 20.

²⁵⁸ Paşa, a.g.e., s. 25.

bağımsızlığı elde ederek bir Müslümanlar birliği idealinin gerçekleşmesi için çaba göstermiştir.²⁵⁹

Seyyid Cemaleddin, düşünce ve fikirlerini daha iyi bir şekilde uygulanabilmesi için ilk önce pilot bir İslam ülkesi seçilerek önce bu ülkede denenmesini arzu ediyordu. Bu yolla demokratik bir hükümetin teşkili, idarenin düzeltilmesi, aydınlanmanın geliştirilmesi, basın aracılığıyla kamu reformunun yapılması, maliyenin ıslah edilmesi, askerin eğitimi, telekomünikasyon hizmetlerinin yaygınlaşması gerektiğini düşünüyor, özgür ve tarafsız bir politika izleyerek, iç ve dış bağımsızlık sağlanabileceğini öngörüyordu. Seyyid'in bir pilot ülke seçimi isteği uygulamaların başarılı olması halinde diğer İslam ülkelerinin onu örnek alarak o ülke gibi gelişebileceklerine ikna olmaları içindir.²⁶⁰

Seyyid Cemaleddin, ilk önce bu programı kendi ülkesinden başlattı. Belirtmeliyiz ki Seyyid'in doğduğu yıl 1838 yılı idi ve bu tarihlerde İngilizler bir komployla ve geleneksel olmayan bir anlaşma ile Afganistan topraklarını bölmek için, Lahor'a Amir Dost Muhammed Han'ın yerine Şah Şojah'ı getirmişler ve bu sömürge anlaşmalarına uyulmasını sağlamak için askeri harekete geçmişlerdi.²⁶¹

Afgani, Afganistan'dan Hindistan'a geçmiş, Hindistan'da iki yıl kadar kaldıktan sonra Haccetmek maksadıyla Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. 1857 yılında Mekke'ye ulaşarak Hac ibadetini yerine getiren Cemaleddin bir yıl süren Hac seyahatinden sonra, vatanı Afganistan'a geri dönmüş ve Emir Dost Muhammed Han'la çalışmaya başlamıştır. 1862 yılında Dost Muhammed Han'ın ölümü üzerine başlayan taht kavgalarında Afgani, Muhammed Azam Han'ı desteklemiş, Azam Han tahta geçer geçmez Afgani'yi baş vezirlik makamına getirmiştir.²⁶²

Afganistan'nın siyasetine her vesileyle müdahalede bulunan İngilizler bu gelişmelerden memnun kalmamış ve bir kere daha müdahale ihtiyacını hissetmişlerdir. İngilizler Emir Şir Ali Han'ı desteklemiş, Emir Şir Ali Han'ın iktidarı ele geçirmesi üzerine de Dost Muhammed Han, İran'a sığınmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine

²⁵⁹ Muhammed Hasan Abdulbasit, *Cemaleddin Afgani ve Eseru'hu fi'l Aleml-i İslâm*, Mektebetu'l-Vahbe Yay, Kahire, 1982, s. 43.

²⁶⁰ Tabibi, a.g.e.s. 8.

²⁶¹ Tabibi, a.g.e.s. 30.

²⁶² Tenvir, a.g.e., s. 18.

Afgani İngilizlerin dikkatini çekmemek için 1863 yılında sıradan bir tacir gibi Hindistan'a girmeye çalışmıştır ve 1869 yılına kadar orada kalmıştır.²⁶³

Afgani, gittiği her yerde yaptığı gibi Hintlilerin de siyasi ve dini düşüncelerini düzeltmek ve bir reforma gitmek istemiştir. O Hindistan'da İslami anlamda reform yapmayı isteyen Seyyid Ahmed Han Hindi ile tanışmış. Onun vizyonunun doğaüstü konulara yaklaşımının ve doğa bilimi konusundaki görüşlerinin geleneksel İslam'a ters ama göze batmayan ve mantıklı bir yorum getirmeye uygun olduğunu görmüştür.²⁶⁴

Seyyidin Hindistan'a seferi ve Ahmad Han ile ilişkileri konusunda şu ifadelere rastlanmaktadır: Ahmed din reformundan söz ederken Afgani da Müslümanları tehlikelerden, yalanlardan ve aldatmacalardan uzak tutmaya çalışıyordu. Seyyid Ahmet Müslümanlar için yeni fikirlere ihtiyacın olduğunu altını çizerken Afgani asil olarak insanı iyi davranışa yönlendirmesinde ısrar ederdi. Ahmed Han Müslümanları yeni eğitim yöntemlerini takip etmeye teşvik ederken Afgani bu uygulamaların Hint halkının dini ve etnik kökenine zarar vereceğini söylüyordu.²⁶⁵

Afgani'nin Hindistan'daki siyasi ve dini fikirlerinin Seyyid Ahmed Han'ın görüşlerine karşı olduğunu rahatlıkla görebiliyoruz. Ahmed Han'a göre reformun amacı sonunda Batı ile bütünleşmedir. Afgani için ise Batı emperyalizmiyle nihai olarak bir karşılaşma ve hesaplaşma kaçınılmazdır.²⁶⁶ Ayrıca Afgani, Ahmed Han'ın dini konular ile ilgili pozitivizmi andıran modern açıklamalarının yayılmasından İslam birliğinin zarar göreceğini, bundan da İngilizlerin faydalanacağını düşünüyordu.²⁶⁷

1870 yılının başlarında Hindistan'dan Mısır'a giden Afgani burada kırk gün kadar kaldıktan sonra Sultan Abdülaziz'den aldığı bir davet üzerine İstanbul'a hareket etti. Afgani'nin şöhreti İstanbul'da da yayılmıştı. Oraya vardığından ciddi bir itibarla karşılanmış, âlimler, yazarlar ve gençler onun sohbetlerine katılmışlardı. İstanbul'a ulaşmasından birkaç gün sora Sadrazam Ali Paşa ile görüşebildi. Ali Paşa ona karış lütufkâr davranmış, benzeri görülmemiş bir şekilde kendisine ilgi göstermişti. Ayrıca

²⁶³ MirMuhammed Sidik Ferheng, *Afganistan der Penç Karni Ahir*, 19 baskı, Erfan Yay., Tahran, 2006, s. 368.

²⁶⁴ Mütaheri, a.g.e., s. 13.

²⁶⁵ Mütaheri, a.g.e., s. 15.

²⁶⁶ Afgani-Abduh, a.g.e., s. 412.

²⁶⁷ Mütaheri, a.g.e., s. 17.

Fuat Paşa, Saffet Paşa, Münif Efendi ve Hoca Tahsin Efendi ile münasebet kurmuşlardır.²⁶⁸

Altı ay sonra Meclis-i Maarif'e üye olarak seçilmiş, eğitimi yaygınlaştırmak ve geliştirmek için faydalı önerilerde bulunmuştur. Dönemin şeyhülislamı Hasan Fehmi Efendi, Afgani'nin gösterdiği yolun ilmiyle sınıfını etkisin azaltacağı ve onların geçimlerini zorlaştıracığı vehimiyle kalbinde ona karşı kin beslenmiş ve gözden düşürmek için fırsat kollamaya başlamıştır.²⁶⁹

Yeni bilim ve fenlerin geliştirilmesi için İstanbul Darülfünununda bir merkez açılmış, bu açılışa yenilikçiler tarafından çeşitli konularda kamuoyunun huzurunda konuşmalar yapılmıştı. 1871 yılı Ramazan ayında gerçekleştiren bu açılışa Darülfünun 'nın müdürü Tahsin Efendi Afgani'den bir konuşma yapmasını istemiştir. Bu konuşma ile bilimin ve sanayinin teşviki amaçlanmıştı. Afgani Türkçesinin zayıflığını gerekçe göstererek özür beyan ettiyse de, Tahsin Efendi'nin ısrarı üzerine uzun bir konuşma hazırlanmış, konuşmayı yapmadan önce onu yazıp Maarif nazırı Saffet Paşa'ya, zabıt müşiri Şirvanizade'ye devlet erkânından olan Meclis-i Maarif üyesi Münif Paşa'ya arz etmiş, hepsi de konuşmayı çok beğenmişlerdir.²⁷⁰

Yapılan konuşmada insan hayatı, canlı bedene benzetilmiş ve her sanayi dalının o bedeninin bir organı karşılığında olduğunu söylemiştir. Mülkü yönetim ve idarenin merkezi olan beyne, demirciliği kaslara, ziraatı karaciğere, dericiliği ayaklara benzetmiştir. Aynı şekilde diğer sanayi dallarını vücudun hangi organlarını denk geldiğini anoloji yoluyla ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. “Bu bedeninin ruhu ise ya peygamberlik ya da hikmettir. Şu farkla ki, nübüvvet ilahi bir vergi olup kazanmakla elde edilmez. Aksine Allah onu kullarından dilediğine verir. Hikmet ise elde edilen kabiliyetlerdendir. Yine Peygamberler hatadan masum iken, hikmet sahibi hata yapabilir, peygamberliğe ait hükümler Allah'ın ilmi doğrultusunda gerçekleşir, bunu kabul etmek imanı zorunluluklardandır,” demiştir.²⁷¹

²⁶⁸ Paşa, a.g.e., s. 8.; Ayrıca Bkz: <https://islamansiklopedisi.org.tr/efgani-cemaleddin>

²⁶⁹ Paşa, a.g.e., s. 10.

²⁷⁰ Konferansın dili hakkında kaynaklar farklı görüşler ortaya koymaktadırlar. Esen'e göre konferansın metni hakkındaki bilgimiz iki kaynağa dayanmaktadır. İlki Abduh'un biyografisinde yazılan ve bizzat, bizzat Afgani'den nakledildiği belirtilen kısımdır. İkincisi, Halil Fevzi'nin “Süyufu'l Kavati” kitabında yaptığı iktibaslardır. Halil Fevzi'nin Arapça olarak yazdığı kitaptaki iktibaslar Fars-çadır. Diğer kaynaklar Türkçe olduğunu belirtiyorlar. Esen, a.g.e., s. 50.

²⁷¹ Paşa, a.g.e., s. 12.

Konuşmasının içerisinde, sanatları bir anoloji yoluyla insan organlarını benzettiği bölümünde “ruhun da peygamberliğe benzediğini” söylerken kullandığı peygamberliğin bir sanat olduğu cümlesi istismar edilerek Afgani’nin tekfir edilmesine kadar gidilmiştir. Burada Fehmi Efendi’nin Afgani’ye duyduğu kinin önemi büyüktür. Yukarıdaki da belirttiğimiz gibi Afgani’nin eğitim hakkındaki düşüncelerinin ilmiye sınıfının saltanatını engelleyeceğine dair oluşan inanç Afgani’ye karşı geliştirilen atmosferde ciddi rol oynamıştır. Hasan Fehmi düşüncesinde ilmiye’yi yanında bulmuş, ders vekili Halil Fevzi Efendi şeyhülislamı desteklemek maksadıyla es-Süyûfü’l-Kavatı adlı bir risale kaleme almıştır.²⁷²

Seyyid Cemaleddin kendini savunmak için çok çalışmış, bunun, ancak şeyhülislamın yargılanmasıyla gerçekleşebileceğini düşünmüş, Afgani’nin dostları ona, sessiz kalması ve bu çirkeflige sabretmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Darülfünun, din karşıtı düşüncelerin odağı haline geldiği iddiasıyla yeni öğretim biçimi ve yöneticileri zındıklıkla suçlanmış ve Ali Paşanın ölümünü müteakiben tekrar açılmak üzere kapatılmıştır.²⁷³

Nikki Keddie bu konuşma hakkında şunları söylemektedir: Üniversite’nin açılışında Afgani’den sonraki üç konuşmacı da (Safvet ve Münif Paşa ve Tahsin Efendi) aynı zamanda Cemaleddin’den daha radikal Batıcılardı. Fakat Afgani ilk önce ve en şiddetli saldırılara maruz kalan kişi oldu. Bu, Şeyhülislam’ın kıskançlığını ve bazı kişilerin çeşitli sebeplerle Afgani’yi geri göndermek için mazeret bekledikleri anlamını gelebilir. Keddie bu olayın darülfünun ’un kapatılmasının sebep olmadığını, bu olaydan hemen sonra kapatılmadığı gerekçesiyle açıklamaktadır. Çünkü Afgani’nin konuşmasından sonra en azından bir yıl daha okul açık kalmış ve nihai kapanmasını belirleyen hadisenin bu konuşmayla ilişkisi kurulamamıştır.²⁷⁴

Yalçinkaya, Afgani’nin Darülfünun’da konferans vermesi için yapılan teklifi Türkçesinin yetersiz olduğu için geri çevirdiğini, ısrar üzerine Arapça olarak irat etmeyi kabul ettiğini, ayrıca nutkun Türkçesinin bir nüsha olarak hazırlandığını ama Arapça olarak sunulduğunu ve içinde dile getirilen düşüncelerden dolayı Darülfünunu kapatıl-

²⁷² Çardihi, a.g.e., ss. 42-43.

²⁷³ İnayet, a.g.e., s. 99.

²⁷⁴ Keddie, ss. 93-95.

dığını Safvet Paşa'nın Paris elçisi iken Sadullah Paşa'ya göndermiş olduğu mektubuna dayanarak zikretmektedir.²⁷⁵

Hamid İnayet de; Afgani'nin konuşmasından kısa bir süre sonra Tahsin Efendi'nin Darülfünun reisliğinden alındığını, Afgani'nin İstanbul'dan uzaklaştırıldığını Darülfünunun da bir yıl sonra kapatıldığını söylemektedir.²⁷⁶

Hatıralarda olay çok büyüncü Sadrazamın hem kendisinin hem de Afgani'nin hayatı hakkında endişeye kapıldığı, ortalık yatışıp karışıklıklar duruluncaya kadar birkaç ay için İstanbul'dan sürülmesi emrini çıkarmak zorunda kaldığını bahsedilmektedir. Beraberindekilerden birisinin onu Mısır'a gitmeye ikna ettiği ve Mart 1871 tarihinde Mısır'a ulaştığı söylenmektedir.²⁷⁷

1871 yılında Afgani Mısır'a geldiğinde ülkenin dini ve sosyal durumu karışıktı. O geçici bir süre için ve dinlenmek amacıyla Kahire'ye gelmişti, ancak Başvezir Riyad Paşa'nın sıcak ilgisi, kendisine ayda 1000 kuruş maaş bağlaması bir konak tahsis etmesi, etrafını saran talebe ve hayranlarının ısrarı onu daha uzun bir süre Mısır'da kalmaya mecbur etti. Afgani, sekiz yıl sürecek olan Mısır'daki ikameti sırasında Cuma ziyaretleri dışında Ezher'e gitmiyor, derslerini evinde veriyor ve Posta Kahvehanesinde sohbetler yapıyordu. Evdeki dersleri daha ilmi ve düzenliyken kahvehane sohbetleri daha halka yönelik ve daha siyasiydi.²⁷⁸

Afgani sonra ilgisini, akıllara vurulan vehim bağlarını çözmeğe yöneltti. Afgani öğrencilerini yazı yazmak için çalışmaya, edebi, hikemi ve dini metinler yazmaya teşvik etti. Onun teşvikiyle bu konuyla ilgilenen öğrencileri üstün payeler elde ettiler. Onun gayretleriyle Mısır'da yazı yazma sanatı ilerleme kaydetti. Oysa daha önce farklı alanlarda bunu becerebilenlerin sayısı azdı. Bunların çoğu yaşça genç, ama sanatta yetişkin oldular. Her biri mutlaka ya bizzat Afgani'den veya onun bir öğrencisinden ders almış veya onunla irtibatı olanları taklit etmiştir.²⁷⁹

Afgani, Mısırdaki askerlik okulunun müfredatının geliştirilmesini ve değiştirilmesini istedi. Öğrencilerin zekâsının geliştirilmesi, kozmolojide yeni bir düşünce sistemi oluşturulması, sağlık eğitimi, tartışma ve mücadele yollarının

²⁷⁵ Aledin Yalçınkaya, *Cemaleddin Efgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebil Yay., İstanbul, 1995, s. 191.

²⁷⁶ İnayet, a.g.e., s. 100.

²⁷⁷ Paşa, a.g.e., s. 13.

²⁷⁸ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 46.

²⁷⁹ Paşa, a.g.e., ss. 14-16.

öğretilmesi onun önerileri arasındadır. Böylece ona göre eğitim kişilikli, tartışmaya hazır, eleştirel düşünebilen, son kararın verilmesinde aktif rol oynayan bireylerin oluşmasını sağlayacaktır.²⁸⁰

Afgani'nin kahvehane sohbetlerine yönelmesindeki amacı insanları başkalarına ve yönetimlere kul olmaktan kurtarmaktı. Ona göre insanlar hukuka karşı görevlerini bilmeli ve aynı şekilde hukukun da onlara hangi hakları sağladığından haberdar olmalıydılar. Böylece herkes sınırını bilip vazifesini yerine getirmelidir. Yani eğer hâkim kanunun dışına çıkarsa millet açık bir şekilde ve yüksek sesle “ hayır” diyebilmelidir. Her bir fert ülkenin hazinesini denetleyebilmeli, ülkenin siyasetine dâhil olabilme hakkı olmalı, devletten meclis teşkil etmesini istemelidir. Şu bilinmeli ki meclisin teşkili millet haklarından bir haktır. Hükümetin millete bir armağanı veya merhameti değildir. Çünkü millet böyle bir haklarının olduğunu anladıktan sonra, onu korumayı daha iyi anlar ve istediği şekilde koruyabilir. O zaman hiçbir güç onu hakkından alıkoyamaz. Seyyid bu amaçla halkı ülkenin hem iç işlerini hem de dış işlerini bilen güçlü bir kültürle donanımlı olarak bir araya getirmek istiyordu.²⁸¹

Afgani, Mısır'da hayatının en verimli ve üretken yıllarını geçirdi. İslami ilimler ve İslam kültürüyle ilgilendi. Etrafını sarıp kendisini dinleyenlere çağımızda İslam Ümmet'inin kültürel mirasının yeniden canlandırılması gereğini anlattı. Batı sömürgeciliğinin karşısında durabilmek için Ümmet'in tarih ve kültürel bilincini kazanmasının gerekli olduğunu söyledi. Afgani'nin teşvikleriyle çevresindekiler arasında yeni bir dil ve edebi anlatım biçimi gelişmeye başladı. Kısa süre içinde öğrencileri ve arkadaşları, 19.yüzyılın ikinci yarısında Mısır'ın siyasi ve düşünce hayatında büyük etkiler uyandıracak birçok gazete ve dergi çıkarmaya başladılar.²⁸²

Mısır Hıdivi İsmail Paşa müstebit ve zalim olduğu kadar müsrif bir yöneticiydi ve devleti borca batağına düşürmüştü; bu yüzden ülkenin bağımsızlığı tehlikeye girmişti. Afgani ona muhalefet etmiş hıdivin oğlu Tevfik ile Mehmet Ali'nin oğlu Halim arasındaki rekabette Tevfik'in tarafını tutmuştur. Mısır'da ve daha başka yerlerde mason localarının faaliyetleri ve güçleri hakkında bilgi sahibi olduktan sonra kendi

²⁸⁰ Riza Seyyidi, a.g.e.,s. 62.

²⁸¹ Riza Seyyidi, a.g.e., s. 64.

²⁸² Afgani- Abduh, a.g.e., s. 20.

amacını gerçekleştirmek üzere İskoç mason locasına girdi. Bu locanın siyasete karışmak iste-memesi üzerine ortaya çıkan sürtüşme sonunda locadan ihraç edildi.²⁸³

Afgani, bu defa Grand Orient de France'e bağlı milli bir loca kurdu. Bu locanın üyeleri kısa zamanda çoğaldı; önemli kişiler, bazı âlimler ve devlet adamları locaya girdiler. Afgani'nin teklifi üzerine loca iş bölümüne dayalı şubeler açtı, her şube bir bakanlığı denetleme görevini üstlendi. Yanlış görülen uygulamalar eleştiriliyor bu eleştiriler toplantılar ve basın yoluyla halka duyuruluyordu. Bu arada babasının yerine hıdiv olan ve kendisi de locaya kayıtlı bulunan Tevfik Paşa, Afgani'nin ve locasının faaliyetlerinden rahatsız olduğundan onu görüşmeye davet etti. Mısır halkının ve bürokrasisinin henüz hazır olmadığını söyleyerek ıslahatlar için henüz vaktin erken olduğunu ileri sürdü. Afgani ise halka imkan seçme bahşederek, ona özgürlük yolunu açarak ve mecliste temsil fırsatı sağlayarak yönetime katılımının sağlanması gerektiğini savundu. Tevfik Paşa görüşmeden memnun kalmamakla beraber duygusunu gizledi. Diğer taraftan Afgani'nin faaliyetlerinden rahatsızlık duyan İngiliz hükümeti konsolosları aracılığıyla onun ülkeden çıkarılmasını hıdive telkin etti. Bu gelişmeler üzerine hıdiv hükümeti yayımladığı bir resmi tebliğde (26 Ağustos 1879), Cemaleddin-i Afgani'nin gizli bir cemiyetin başkanı olduğunu ve gençleri buraya üye yaptığı ileri sürerek halkın onunla görüşmesini yasakladı ve ülkeden çıkarılmasını emretti. Böylece Afgani sekiz yıllık Mısır ikameti süresinin sonunda geride önemli izler, talebeler ve takipçiler bırakarak Ağustos 1879'da bir gemiyle Kahire'den ayrıldı ve Hindistan'a gitmiştir.²⁸⁴ Afgani Mısır'dayken çağdaş Mısır'ın ilk ve en önemli partisi olan Vatan Partisi (el-Hızbü'l-Vatani) kurulmuştur. Bu parti, Urabi direnişinin meşru babası sayılabilir. İki yıl sonra Afgani'nin öğrencileri Kral Tevfik'e başkaldırarak çağdaş Mısır tarihinde önemli bir yer tutan Urabi Direnişini gerçekleştirmişlerdir.²⁸⁵

Cemaleddin'in Hindistan'da, daha çok sözlü olarak ders veren bir öğretmen intibai bıraktığı görülür. O, 1880 sonundan Hindistan'ı terk edinceye kadar sekiz makale yazmış meşhur kitabı Reddiye'yi yayınlamıştır. Bu risale, hem Doğu'da ve hem

²⁸³ Abu Raya, a.g.e., s. 46.

²⁸⁴ Mahzumi'ya göre Afgani'nin Mısır'da kalışından dolayı zaten birtakım endişeleri vardı. Sonunda Hıdiv, Afgani ve onunla birlikte takipçisi Arif Ebu Türeb Efendi'nin Mısır'dan sürülmesine ilişkin emrini çıkardı. Paşa, a.g.e., ss. 21-25.

²⁸⁵ 1882 senesinde İngiliz işgaline yol açan milli harekette (Urabi ayaklanması) Afgani'nin faaliyetlerinin tesiri vardır. Onun bu siyasi faaliyetleri İngilizler'in, fikri faaliyetleri de Ezher ulemasının hiddetini çekti ve zorunlu ikamet etmek üzere Hindistan'a yollandı. Edisyon, a.g.e., s. 98; detaylı bilgi almak için bkz; Afgani- Abduh, a.g.e.,s. 21.

Batı’da Afgani’nin gerçek İslam’ın kuvvetli bir savunucusu olduğunun delili olarak kabul edilen en önemli eseridir. O ilk defa yayın yoluyla kendisini dinin kuvvetli bir savunucusu olarak takdim etmiştir.²⁸⁶

Nikki Keddie’ye göre Afgani’nin Hindistan’da kalışı hakkındaki delillerin gözden geçirilmesi, Afgani’nin oradaki en önemli faaliyetinin yazıları olduğu gerçeğinin önemini otaya koyar. Deliller Afgani’nin Batılâşmacılara karşı İslam’ın açıkça bir savunucusu olduğunu ve bu kalışı esasında düşüncesindeki değişimleri gösterir. Hem reformculuğu hem Müslümanlığı savunan fikirleri, aşağıda tartışılan Hindistan’da yazdığı makalelerde görülmektedir.

Nikki Afgani’nin bu makaleleri hakkında göze çarpan üç hususu şöyle sarılanmaktadır:

- a. Afgani Hint Müslümanlarının yabancı Müslümanlar yerine Hintli Müslümanlarla ve Hindularla birlik oluşturmamasından yanadır.
- b. Afgani bu yazılarında felsefenin önemine değinirken modern bilimin faydalarına da vurgu yapmaktadır.
- c. Yazılarının önemli bir kısmında Ahmed Han’a itirazlar vardır. O, Ahmed Han’nın yabancı hayranlığına karşıdır ve Batılılarla ciddi bir şekilde mücadele etmek gerektiğini söyler.²⁸⁷

Afgani’ye gösterilen büyük ilgiden rahatsız olan İngiliz yönetimi ona ülkeyi derhal terk etmesini istemiş ve dilediği yere gidebileceğini söylemiştir. Afgani bunu üzerine Hindistan halkına, “Ey Müslümanlar! Siz insan değil de sinek olsaydınız vızıldınız İngilizler ’in kulaklarını sağır ederdi! Ey Hintliler! Sizler su kaplumbağası olsaydınız İngiltere adasını yerinden söker denize batırırdınız!”²⁸⁸ şeklinde uyarıcı ve cesaretlendirici sözler söylemiş, sabah olunca hükümet Afgani’yi bir vapura bindirerek Mısır’a göndermiştir.

O dönem İngilizlere karşı Mısır’da Urabi Paşa önderliğinde bir isyan başlamıştı. İngilizler 1882 yılın sonlarında Mısır’a asker çıkarmıştı. Afgani’nin Hindistan halkını İngilizlere karşı isyana çağırdığı bilgisi üzerine Hindistan yönetimine baskı yapmıştır. Onun Kalküta’ya getirilerek gözaltında tutulmasını sağlamışlardır. Mısır’da isyanın bastırılması, İngilizlerin hâkimiyeti sağlaması üzerine Afgani’nin Hindistan’dan sınır

²⁸⁶ Keddie, a.g.e., s. 167.

²⁸⁷ Keddie, a.g.e., s. 172.

²⁸⁸ Paşa, a.g.e., ss. 25-30.

dışı edildiği, başka bir görüşe göre ise Afgani'nin kendi isteğiyle İngiltere'ye oradan Paris'e gittiği söylenmiştir.²⁸⁹

Afgani Paris'e varınca Doğu milletlerinin esaretine son vermek ve İngiliz işgalini durdurabilmek için Müslümanların uyanmasını hedefleyen bir dergi çıkarmayı kafasına koymuştu. Afgani daha önce kendi yönlendirmesiyle Mısırlı ve Hindistanlı Müslümanlar tarafından El-Urvetü'l-Vüska adlı bir cemiyet kurulmuştu. Bu cemiyet kendi adına "hür bir ülkede en şerefli dil ile (Kur'an-ı Kerim dili)" dergi çıkarmaya karar vermiş ve bu kararını gerçekleştirmek için Paris'i seçmişti. Çünkü gazetenin yayın yeri Paris gibi hür bir şehir olmalıydı. Ancak bu şekilde görüşlerini diledikleri şekilde açıklayabilir, seslerini uzak İslam ülkelerine ulaştırabilir ve gafilleri uyandırıp aklı başında olanları ikaz edebilirlerdi.²⁹⁰

Derginin yayın heyeti üç kişiden oluşuyordu; Afgani, Abduh ve bir tercüman. Dergi İslam ülkelerine bedava gönderilirken her sayının ilk sayfası tüm Doğu ülkelerine ücretsiz olarak ulaştırılmıştır. Durumu iyi olanlar için posta ücreti yıllık 5 frank olarak tespit edilmiştir. Dergiyi ekonomik yönden El-Urvetü'l-Vüska teşkilatı finanse ediyordu. Bazı araştırmacılar, Osmanlı Sultanının da dergiye ekonomik yardımda bulunduğunu söylemişlerdir.²⁹¹

İlk sayısı 13 Mart 1884'te çıkan dergi sekiz ay sonra on sekizinci sayısı ile birlikte kapanmasına rağmen çağdaş İslam basını ve İslami Hareket üzerindeki etkileri çok büyük olmuştur. İngiltere, bu gazetenin İslam ülkelerine girmesini engellemeye, sömürgeciliği baltaladığı gerekçesiyle Mısır, Hindistan ve hatta Osmanlı İmparatorluklarında yasaklamaya çalıştı. Mısır hükümeti bu yasak kararını uymuş ve sahiplerine çok ağır para cezası vermeye karar verdi.²⁹²

El-Urvetü'l-Vüska çok hassas bir zaman kesitinde yayına başlamıştı. Sömürgeci güçler zirvedeydiler ve bütün güç onlardaydı. Müslümanların kafalarındaki derin ve geniş etki uyandırmasından ve onları özellikle İngiliz sömürüsüne karşı tavır almaya itmesinden dolayı İngilizler daha işin başındayken kendileri için büyük tehlike oluşturacağını düşündüklerinden bu dergiyi devreden çıkarmak için çalışmaya başladılar. Paris'te basılmasına engel olmayınca başka yollar bulmaya çalıştılar.

²⁸⁹ İnayet, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri, s. 117

²⁹⁰ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 22.

²⁹¹ Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 25-27.

²⁹² Afgani- Abduh, a.g.e., ss. 230, 286.

Kolonilere girişini yasaklayarak okuyucularına baskı yaptılar. Hindistan'da bir sayısı bulunan kimse iki yıl hapis ve 100 sterlin para cezasına çarptırılıyordu. Aynı şekilde Mısır'da da derginin girişini yasaklayarak üzerinde bir sayısı bulunan kişileri 5 Cüneyhten 25 Cüneyhe kadar para cezasını öngören bir yasanın çıkarılmasını sağladılar. İşte bu zor şartlar derginin kapanmasına yol açmıştır. Ama vazgeçmeyen Afgani ve Abduh şunları söylüyorlardı: Hiçbir şey fikirlerimizi Doğu halklarına ulaştırmamıza engel olamaz. Dergi olamazsa başka bir vasıta buluruz. Zira hakkın yardımcıları ve ona inananlar az değildir.²⁹³

Bu dergi genelde Doğu halklarını, özellikle de Müslümanları uyandırmak için yayın hayatına başlamıştır. İslam Halklarının haklarını savunur, sömürgecilerin gizli planlarına karşı Müslümanları ikaz ederek onlara direnmelerini salık verirdi. Müslümanların batıl inançlara karşı durmalarını söylüyordu. Dergi, koyduğu prensiplere bağlı kaldıkça Müslümanların medeniyet seviyesine ulaşamayacaklarını söyleyen kimselerin bu yersiz iddialarını çürütmüştür. Halklar arasındaki ilişkilerin güçlenmesini insanlar arasında yakınlığın yer etmesini ve ortak çıkarların teyidini hedef almıştır.²⁹⁴ Fransa'da yayına başlayan sekiz aylık yayın süresince El-Urvetü'l-Vüska dergisinin amaçlarını şu şekilde belirleyebiliriz:

- a. Sömürgeci Avrupa Devletlerine Özellikle İngiltere'ye Karşı Direnmek; Dergi sömürgecilerin, kolonilerde işledikleri suçları dile getirerek Müslümanlar da onlara karşı bir öfkenin ve düşmanlığın doğmasını çalışmış, onları İslam sancağını yükseltmek çalışmaya çağırmış. Allah Teâlâ'nın sözünü hâkim kılmak, egemenliği ele geçirmek ve mülkü genişletmek için birliğe davet etmiştir. Bunun yansıra dergi, Mısır'ın önde gelen siyaset adamlarının ve ulemanın birçoğunu eleştirmekten de geri kalmamıştır.
- b. İslam Birliği Dergi ulemayı ve halkları birliğe, mezhep ve ırk taassubunu terke çağırıyordu. (ulemanın *Peygamber varisleri olarak yapmaları gereken dini bütünlüğü ve birliği yeniden canlandırmalarıdır*.) Müslümanları birleştiren en büyük bağ Din bağıdır. Birliğe düşkünlük, egemenliklerine sahip çıkmak ve İslam topraklarını tüm İslam halklarının hakkı olduğu düşüncesidir. Benliklerinde yer etmiş temel özelliklerdir.

²⁹³ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 35, ayrıca bkz; *Esnadı Vizareti Hariceyi İngiliz der Bareyi Seyyid Cemaleddin Esedabadi*, Seyyid Hadi Husrevşahi, Tahran, Şark Yay., 2000, s. 40.

²⁹⁴ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 29.

c. Müslümanların Geri Kalmışlığının Nedenleri; El-Urvetü'l-Vüska İslam halkalının gerilik nedenleri üzerinde durmuş ve bazılarını dile getirmiştir. Müslümanların ayrılığa düşmeleri, güçlerinin zayıflaması, cebri/kadere boyun eğen bir akideye sarılmaları, yöneticilerin bilgisizlikleri, İslam'ın, gerçeklerini bilmemeleri, vehimlerle uğraşarak gerçek ilim ihmal etmeleri bunların başlangıçlarıdır.²⁹⁵

Afgani, Paris'te üç seneden fazla kalmış ondan sonra İran Şahı Nasıruddin'in daveti üzerine 1886'da İran'a gitmiştir. İsfahan'da Emir Zıllu's Sultan ile karşılaşmıştı. Bu emir Afgani'yi Şah ve İran için en hayırlı mürşit olarak gördü. Tahran'a ulaştığında Şah kendisini sevinçle ve büyük iltifatlarla karşıladı ve ülkenin hiçbir meselesini Afgani'nin görüşünü almadan kesin çözüme kavuşturamaz oldu. Afgani üzerine aldığı irşat yükünü ve nazırlık görevini en faydalı biçimde yürüttü. Aynı zamanda İran yönetimindeki köhnemiş ne kadar şey varsa, değiştirilmesi gerektiğini, ümmeti uyandırmanın ve yönetimde meşveretin gerekliliğini açık bir üslupla dile getirmiştir.²⁹⁶

Ne var ki zaman geçmeden Afgani'nin sözlerinin memlekette icra ettiği derin tesiri, yöneticilerin ve ulemanın kalplerini kendisine bağladığını gören Şah'ın içine bir korku düşmüş, kalbinde büyük kuşku uyanmış ve saltanatı hakkında endişeye kapılarak eli ayağı birbirine dolaşmış, Afgani'den soğumaya başlamıştır. Şahın ona karşı tavrının değiştiğini hisseden Afgani, Şah'ın hava değişikliği bahanesiyle seyahat için kendisinden izin isteyerek Rusya'ya gitmiş, Moskova ve Petersburg'u ziyaret etmiştir.²⁹⁷ Seyyid Cemaleddin'in İngiliz siyasetinden nefret etmesi, kendisine Rusya coğrafyasında alan açmıştır. Bölge halkları kendisine son derece saygı ve hürmetle muamele etmişler, konuşmalarına pür dikkat kulak vermişler ve takip ettiği siyaseti desteklemişlerdir. Hatta Çar III Aleksandr kendisine çok iltifat etmiş, saygı göstermiş ve söylediklerine itibar etmiştir. Ama ne yazık ki Çar Afgani ile Şah Nasıruddin'nin ihtilafını öğrenince, saray görevlilerine Afgani'yi Rusya topraklarından süratle ve nazikçe çıkarması için emir vermiştir.²⁹⁸

Karaman, Afgani'nin Rusya'yı terk etme nedenini başka konulara da bağlamaktadır. O; Afgani'nin buradaki faaliyetleri ayrıntılı olarak bilinmemekle birlikte

²⁹⁵ Afgani- Abduh, a.e.g., ss. 29- 33.

²⁹⁶ Paşa, a.g.e., s. 33.

²⁹⁷ Paşa, a.g.e., s. 35.

²⁹⁸ Paşa, a.g.e., s. 38.

Ruslar'ı Osmanlı Devletini, Afganistan'ı ve İran'ı Hindistan'daki Müslümanlara yardıma yönlendirdiğini ve oradaki İngiliz idaresine son vermeye teşvik ettiğini, ayrıca Ruslar'ın hâkimiyeti altında bulunan 30 milyon Müslüman'ın haklarını savunduğunu, başta Mushaf olmak üzere bazı dini kitapların basılması için Çar'dan izin aldığını ve bu faaliyetlerin Çar'ı rahatsız ettiğinden dolayı ülkeden ayrılmaya zorlanmış olabileceğini söylemektedir.²⁹⁹

Ardından Afgani, Rusya'dan ayrılarak Paris fuarını ziyaret etmek üzere yola çıkmış ve Münih'e vardığında İran Şahı Nasıruddin ile karşılaşmıştır. Şah, kusurlu davrandığından dolayı Afgani'den özür dilemiş ve Tahran'a, kendisiyle birlikte gelmesi için ricada bulunmuştur. Afgani Şah'ın davetini kabul ederek onunla birlikte İran'a gitmiştir. Şah'ın ona verdiği görev, gerekli kanuni düzenlemelerin yapılmasıydı. Afgani tüm gayretliyle çalışarak İran'da, yönetimin şura esasına dayanan monarşi olması için bir anayasa hazırlamaya girişti. Anayasanın genel esaslarını ve maddelerini daha tamamlamadan Şah Nasıruddin taslağı öğrenince meseleyi gözünde büyütmüş, kendi egemenliğinin sınırlanacağını temsilciler meclisinde İran halkının kendisinden daha geniş bir etkiyi sahip olacağını düşünmüştür. Şah ona kendisinin çiftçilerden biri gibi olmasının doğru olmadığını söyleyince Afgani şöyle cevap verdi:

“Şah hazretleri, biliniz ki, sizin tacınız, saltanatınızın azameti ve tahtınızın direkleri, meşruti düzenle şu andakinden daha etkili ve daha sağlam olacaktır. Memleketin çiftçi, işçi ve zanaatkârı, ey Şah hazretleri, sizin azamet ve yöneticilerinizden daha yararlıdır. Samimiyetim hatırı için müsaade edin de iş iştenden geçmeden şeffaflıkla görevimi tamamlayayım. Kuşku yoktur ki yüce Şah, siz başında bir kral bulunmadan yaşamayı başaran milletler görmüş ve tarihte okumuşsunuzdur. Fakat hiç halkı ve tebaası olmadan yaşayan kral gördünüz mü?”³⁰⁰

Şah ondan sonra Afgani'den iyice nefret edip kendisinden yüz çevirdi. Afgani bu değişikliği ve nefreti hissedince, kendisinden Tahran'dan 20 km uzaklıkta bulunan Şah Abdülazim'in beldesine gitmek üzere izin istedi. Bu yolculukta Ulema ve meşhurlardan büyük bir kalabalık da onu eşlik etmişlerdi. Afgani bu topluluğa hitap edip, onları yönetimlerini ıslah etmeye teşvik etmiştir. Nasıruddin Şah bunun

²⁹⁹ Rıza - Karaman, a.g.e., s. 30.

³⁰⁰ Paşa, a.g.e., s. 40.

sonuçlarından ürkerek Abdülazim'in beldesine 500 atlı göndermiş, bunlar hasta halde bulunan Afgani'yi yatağından alarak tutuklayıp bir katıra bindirmişler ve Basra'ya ulaştırmışlardır.³⁰¹

Cemaleddin Afgani, ikinci defa Ocak 1891'de İran'dan uzaklaştırılan ve Basra'ya ulaştığı bilinen Afgani bu yolculuğunda önce Kirmanşaha vasıl olmuş, ardından Bağdat'a varmış, Basra'ya vasıl olunca orada çok kalmayarak Londra'ya gitmiştir. Afgani, İran yönetimine, özellikle de Nasruddin Şah'a son derece öfkeliydi. İran'daki istibdatın altını çizip bu durumu eleştirmek, endişe ve tenkitlerini yaymak için Şubat 1892'den itibaren Ziyau'l-Hafikin Dergisi'ni yayımlamaya başladı. Derginin ilk sayısında "Seyyid" imzasıyla yayınlanan "Ahval-i Fars-ı Hazıra" adlı makalesinde İran şahını ve İran Devleti'ni eleştirmişti. Sonunda Arapça ve İngilizce olarak iki dilde yayınlanan Ziyau'l-Hafikin ancak beş sayı çıkabilmiştir. Eleştirilerden rahatsız olan İran hükümeti, İngiltere'den derginin yayımının durdurulmasını istemiş böylece yayın durdurulmuştur.³⁰²

Afgani'nin İran'daki faaliyetlerini üç ana noktada özetleyebiliriz:

- a. Mutlakıyet yönetimine karşı anayasal meşruti düzeni gerçekleştirmek;
- b. Yabancı müdahalesi ve sömürsüne karşı direnmek, milli şuuru uyandırmak;
- c. İran-Afganistan birliğini teşvik etmek,³⁰³

Afgani'nin İran'dan uzaklaştırılması ve Şah'la arasının açılması onun mutlak idareye karşı, anayasal meşrutiyeti savunması olarak tahmin etmek mümkündür.

Cemaleddin Afgani, 1892'de II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a tekrar davet edilmiştir. İstanbul'da iyi karşılanmış, sultan tarafından kendisine Teşvikiye'de bir ev, araba, at verilmiş ve yüksek bir maaş bağlanmıştır. Ayrıca saraydan bir kızla evlendirilmek istenmiş, fakat kendisi bunu kabul etmemiştir.³⁰⁴ Afgani, başlangıçta II. Abdülhamid ile iyi anlaşmış³⁰⁵ ve Abdülhamid'in hilafeti konusunda ona destek vermiştir. Afgani, Müslümanları uyanışa sevk edebilmek için milli asabiyeleri

³⁰¹ Esen, a.g.e., s. 150.

³⁰² Yılmaz, a.g.t., s. 57-58.

³⁰³ Müdiresi, a.g.e., s. 40.

³⁰⁴ Adisyon, a.g.e., s. 99.

³⁰⁵ Hamid İnayet'e göre sultan Abdülhamit Afgani'ye bazı görevler, nişanlar ve Şeyhülislamlık makamını teklif etmiş ama o kabul etmemiş ve şöyle cevap vermiş: Alimin görevi, maaşlı makam elde etmek değildir. Aksine irşat ve talim faaliyetlerinde bulunmaktır. Onun elde ettiği ilim rütbesi onun için kafidir. İnayet, a.g.e., s. 99.

canlandırarak bundan doğacak güçle emperyalistlere karşı mücadele vermek ve İslam toplumlarını yükselişe kavuşturmak gerektiğini öne sürmüştür.³⁰⁶

Abdülhamid de Osmanlı hilafet bayrağı altında bir İslam birliği düşünüyor ve Afgani'nin kendisine yardımcı olabileceğini umuyordu. Fakat fikirleri tam bir birlik sağlayamadı. Zira Abdülhamid'in İslam birliği fikri saltanatın devamını önceleyen politik bir yaklaşımken, Afgani için İslam birliğinin kurulması, halka özgürlük verilmesi ve meşveret yoluyla halkın yönetime katılımının sağlanmasıyla mümkündü. II. Abdülhamid imparatorluğun, ümmetin selameti için mutlaki bir yönetimden yanı tavır alıyordu. Anasır yanı gayrı Müslim unsurların yönetime ortak olmasını doğru bir düşünce olarak kabul etmiyordu. Bu bakımdan Afgani'yle yolları ayrıldı ve Afgani'yi bir tehlike olarak gören sultan onu İstanbul'dan ayrılıncaya kadar sürekli kontrol altında tuttu.³⁰⁷ Sultanla yolları ayrılan Afgani yeni bir çevre edindi: Alimler, edipler ve Jön Türklerden oluşan siyasi toplantılarına devam etti. Bilhassa ramazan gecelerinde sahura kadar süren sohbetlere katıldı. Afgani her ne kadar sultanla aykırı düşmüşse de sultanın isteği üzerine İslam birliğinin sağlanabilmesi için Şii-Sünni yakınlaşmasının imkanı konusunda bir rapor hazırladı. Bu amaçla kurulan bir örgütten yararlanarak Şii- Sünni yakınlaşmasını ve İttihad-ı İslam teşvik eden mektuplar kaleme aldı. Önemli gördüğü 600 kişi ve kuruluşa gönderdiği o mektuplara yaklaşık 200 kadar cevap gelmiş ve cevap verenlerin tamamı Afgani'yi desteklediklerini beyan etmişlerdir. Afgani'nin Hindistan ve Afganistan'a yönelik faaliyetlerden rahatsız olan İngilizlerin sultana baskı yapmaları, kendisi hakkında olumsuz jurnaller, İran şahının öldürülmesinde parmağının bulunduğu ithamı, Jön Türklerle yakın teması, onu sıkı bir göz hapsinde tutulmasını sebep olmuş ve ülkeden ayrılma isteği geri çevrilmiştir. Bununla birlikte şahın öldürülmesinden sonra İran'ın, kendi tebaasından olduğunu ileri sürerek onu ısrarla istemesine rağmen sultan onların bu isteğine olumlu bakmamış, İran uyruğu olması iddiası yerinde görülmemiş ve kendisine misafir muamelesi yapılmıştır.³⁰⁸

Afgani'nin Jön Türkler ile ilişkisini, Türk düşünürleri şöyle açıklamaktadır: Şerif Mardin'e göre Cemaleddin Afgani'nin Jön Türkler hareketini değilse bile 1900'den sonra Jön Türkleri etkileyen Türkçülük akımını şekillendirmekte oynadığı rol açıktır.

³⁰⁶ Kösoğlu, a.g.e., s. 34.

³⁰⁷ Edisyon, a.g.e., s. 100.

³⁰⁸ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, T.D.V. İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1992, ss. 82-90.

Cemaleddin Afgani'nin düşünceleri Mehmet Emin Yurdakul vesilesiyle Jön Türklere intikal etmiştir.³⁰⁹ Afgani 1892'de İstanbul'a geldikten sonra Şişli'deki konağında Türk aydınlar için haftalık sohbet toplantıları yapmaya başlamıştı. Bu sohbetlerin müdavimlerinden biri de Mehmet Emin olmuştur. Cemaleddin'in Mehmet Emin Yurdakul üzerindeki etkisi Türklük bilincini yeşermesi ve yerleşmesi şeklinde görülmüştür.³¹⁰ Yusuf Akçura'nın da belirttiği gibi bu Türkçülük düşüncesi Afgani'nin bir Türkçü olmasından çok İslam ülkelerinin kendi enerjilerini toparlamalarıyla beraber yükselebilecekleri temasını durmaksızın tekrar etmesinden doğmuştur. Jön Türklerin özellikle Mehmed Emin kanalıyla Türk aydınlarına intikal eden “milliyet” fikrinden etkilenmiş olmaları muhtemeldir.³¹¹

Esen Afgani'nin Jön Türkler'e etkisini şöyle anlatmaktadır: Jön Türklerin homojen bir düşünce yapısına sahip olmadıkları, müşterek noktalarının II. Abdülhamid idaresine karşı muhalefet olduğu hatırlanırsa, bütün Jön Türklerin takdirini kazanan Cemaleddin'in meşrutiyet fikirleriyle kabul gördüğü söylenebilir. Bunun yanında Jön Türk Edebiyatında geniş ölçüde yer alan İslam'ı siyasal muhalefet aracı olarak kullanmak, tek meşruiyet kaynağı olarak İslam'ın bulunduğu Osmanlı toplumuna hitap ederken önemlidir. Bu noktada Afgani'nin siyasi birlik ideali için kurguladığı meşruti hükümet fikri Pozitivist Jön Türkler için vazgeçilmez bir hayat kaynağı olmuştur. Afgani'nin, onlar için verimli bir ilham kaynağı olduğu görülmektedir.³¹² Aydın Talay ise şöyle anlatıyor: Bir yandan Jön Türklerle el altından işbirliğine girişen ve Türkçülük üzerinde çalışan Afgani diğer yandan da her tarafa halifeliği koruduğunu yayıyordu. Başlangıçta cesurane hareketleri ve çatışmaları ile Mehmet Akif gibi zatların bile dikkatini çeken Afgani'nin Şemseddin Günaltay da tesirinde kalmıştır. Fakat Akif, iç yüzünü öğrendikten sonra onu methetmekten çekinmiştir.³¹³

İslam konusunda yeni fikirler ileri sürenlerin Batı ile ilgili görüşleri arasında en önemlilerinden biri, “milliyetçilik” konusudur. Bu fikir bazen Cemaleddin Afgani'nin tesiriyle milliyetçiliği destekleyici şekilde ortaya çıkmıştır. Hâlbuki İslamcılık akımı bir

³⁰⁹ Esen Türkler ve Afgani arasında ilk irtibatı Halil Ganem'in sağladığını, onun Afgani'yle Fransa'dayken tanıştığını Renanla tanışmasına aracılık eden kişinin de Ganem olduğunu söylüyor. Geniş bilgi almak için bkz; Esen, a.g.e., s. 120.

³¹⁰ M. Emin Yurdakul'un aşırı Türkçülüğü Afgani'den aldığı şeklinde bir yorum bulunurken, diğer Türkçülerin de Afgani'nin Türkçülüğünü ispatlamaya giriştiklerini görüyoruz.; Esen, a.g.e., s. 108.

³¹¹ Mardin şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908*, İletişim Yay., İstanbul, 1983, s. 35.

³¹² Esen , a.g.e., s., 106-107.

³¹³ Talay, a.g.e., ss. 126-127.

yönüyle milliyetçiliğe karışıdır ve bu karşı duruşta hedef aldığı akım Türkçülüktür. Ahmet Naim'e göre Türkçülük bir çeşit ırkçılıktır ve İslam'da ırkçılık yasaktır. Diğer taraftan milliyetçiliğin pratik sorunları da vardır. Bu sorunların başında milliyetçiliğin ırkçılık olarak kabulüyle ümmetin parçalanması gelmektedir. Buna rağmen İslamcılarının bir kısmının; örneğin Mehmet Akif'in Osmanlıya dayalı milliyetçiliği inkar edilemez. İslamcılara göre en azından Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısı korunmalı ve İslam birliği için de çalışılmalıdır.³¹⁴

Jön Türkler iktidara geldikten sonra muhalefetteyken işaret etikleri sorunlara benzer sorunlarla karşılaştılar. İktidarda kaldıkları sürede ise programlarında İslam'a gittikçe artan bir değer verdikleri görülmektedir. Örneğin Şeyhülislamlığa dini konularda geniş yetkiler vermişler, bu da bir çeşit din-devlet ayrımı yaratmıştır. Jön Türklerin dine ilgisinin artan bir tempoyla yoğunlaşması, din konusunun onlarca daha çok bir ideolojik etkinlik aracı olarak görüldüğünü göstermektedir. Burada İslamcılarının İdeolojiyle Jön Türklerin İslam'a ideolojik bir anlam yüklemelerinin çakıştığı görülmektedir. İslamcılığın bu ideolojik niteliği çok önceleri Cemaleddin Afgani tarafından keşfedilmişti. İslam dini artık 'kendini Allah'a teslim etme' anlamını kaybetmeye başlamıştı. Bunun sebebi, 19.da, kitlelerin, daha geniş bir iletişim sürecine katıldıklarında, İslam'ı artık sırf kendi mahalli çevrelerini anlamak için değil, daha geniş bir dünya içinde uyum sağlamak için kullanma zorunluluklarıydı. Böylece İslam'a bir 'toplum pekiştiricisi', yeni teşekkül eden milli devlet sınırları içinde ve dünya devletleri alışverişinde bir 'yer ve kimlik' belirleyicisi görevleri yükleniyordu.³¹⁵ Batı düşüncesi her siyasi hareketin/ideolojinin bir kurucusu olduğunu öne sürmektedir. Onlara göre İslamcılığın da kurucusu Cemaleddin Afgani'dir. Esen ise Cemaleddin'nin İslamcılığın kurucusu ve fikir babası iddiasını kabul etmez belki mensuplarından birisi olduğunu söyler. Ancak Afgani'nin özellikle Mehmet Akif ve II. Meşrutiyet sonrası İslamcılarının önemli bir bölümü üzerinde ciddi etkisi olduğunu ifade eder.³¹⁶

“Şeyh peygamber kadar şayan-ı hürmet, ona itiraz edenler Ebu Cehil kadar lanete müstahaktır. Çünkü Şeyh Peygamberin zamanındaki İslamlığı yeniden diriltmeye

³¹⁴ Mardin şerif, *Türkiye'de din ve Siyaset*, üçüncü makale, dördüncü baskı, iletişim Yay., İstanbul, 1995, s. 15.

³¹⁵ Şerif, a.g.e., ss. 18-20.

³¹⁶ Esen , a.g.e., s., 170.

kalkışmıştır” şeklinde ifadelerine rastladığımız İslamcı olan Günaltay’ın Afgani’den oldukça derin bir şekilde etkilendiği açıkça görülmektedir.³¹⁷

9. AFGANİ’NİN ISLAHAT PROGRAMI

Tabibi’ye göre Afgani, yazarlılığının yansira politik bir düşünür ve sosyal reformcu olduğu kabul edilmelidir. Aslında, küresel itibarı onun politik liderliğindendir. Onun tek amacı dil, kalem, politika, proje ve eylem yoluyla sömürgecilığe karşı savaşmak ve Müslümanları kurtarmaktır.

Afgani Batı’nın bilim ve teknolojisini alıp, zararlı ve yozlaşmış kültürünün alınmasına karşı çıkarak İslam ülkelerinde modernlikle İslami uyanışın paralel bir şekilde yürümesini sağlamaya çalışmıştır. O modernist bir İslamcı olarak İslam’ı bir medeniyet kaynağı görürken Batı medeniyetini de kabul etmiştir. Ayrıca Batı’nın bilim başta olmak üzere pek çok alanda ileride olduğunu kabul etmekle birlikte Müslüman toplumlar için de çıkış yolları aramış, İslam dünyasının bu gerilikten kurtulması için çağdaş ve akılcı bir anlayışa ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.³¹⁸

Afgani projeleri gerçekleştirmek ve hedefine ulaşmak için tüm politik ve diplomatik teknikleri kullanmıştır. Afgani’nin gerçekleştirmek istediği projeleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- a. İnsanı bir yığın sapık ve yanlış inançlarla oyalayan, insan ile Rabbi arasındaki ilişkiyi bozup insanı Rabb’leştiren veya insanı Rabb’inden tamamen uzaklaştıran Doğu kökenli cehaletin, taklidi inançların terkedilmesi ve iman esaslarında açık delil aranması;³¹⁹
- b. İnsanlar arasındaki ırk, cinsiyet, dil, soy, coğrafya orijinli her türlü ayrımları kaldırıp, İslam’ın kardeşlik ruhunun hâkim kılınması;
- c. İnsanın akıl ve düşüncesini kısırlaştıran, insanı bilinçsiz, akılsız, iradesiz bir varlığa dönüştüren ataları körü körüne taklit anlayışının terk edilip atılması ve dinin doğrudan özüyle irtibata geçilmesi;³²⁰
- d. Dinin aslını bozan, parlaklığını yok eden her türlü hurafe ve bidati terk edip, tevhidin cilasıyla cilalanmış bir akılla, dine tekrar yönelerek onun doğru şekilde

³¹⁷ Rıza - Karaman, a.g.e., s. 45.

³¹⁸ Tabibi, a.g.e., ss. 20-22.

³¹⁹ Kurbanov, s. 52-54. Ayrıca bkz; Karaman- Rıza, a.g.e..s. 416.

³²⁰ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 83.

anlaşılması ve doğru şekilde uygulanması;³²¹ Özgün İslam'a dönerek İslamiyet'in akla uygun, terakkiyi emreden ve kutsallığı bozulmamış aslî biçimiyle yeniden hâkim kılınması;³²²

- e. Müslümanların, iyiliği emrederek, kötülüklerden sakındırarak birbirlerini her türlü olumsuz etkilere karşı kontrol edip, hak üzerinde kalmalarının sağlanması;³²³
- f. Dünyanın dört bir yanına dağılmış olan Müslüman toplumları bir devletin çatısı altında toplamak mümkün görünmüyorsa da, bu devletlerin üstünde bir hilafet makamının oluşturularak birliğin tesisi;³²⁴
- g. Mezhepleri dinin de üstüne çıkaran anlayışların terk edilerek mezheplere ancak dinin altında yer verilmesi;³²⁵ Bunun için dini bağlılıkların yeniden kurulmasının, ayrılıkları ortadan kaldırarak dinin emrettiği birliğin ve ahengin sağlamanın bir vecibe olarak görülmesi şarttır.³²⁶

Afgani'ye göre insanı ilahlaştıran doğu kökenli cehalet terk edilmeli, insanlar arasındaki tüm ayrımlar kaldırılmalı ve insanın aklına müracaat etmesi sağlanmalıdır. Aklı kısırlaştıran körü kürene taklit edilmemeli, hurafe ve bidatları sert evirilmeli ve İslam'ın Kur'an'deki dönülmelidir. Ayrıca Afgani Müslüman topluma birliğe çağırmakta mezhepleri ve meşrepleri de aslında yanı dinin altında yer vermektedir.

³²¹ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 98.

³²² Karaman- Riza, a.g.e., s.461

³²³ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 93.

³²⁴ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 92.

³²⁵ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 99.

³²⁶ Afgani- Abduh, a.g.e., s. 117.

SONUÇ

Müslüman toplumun dini ve siyasi uyanışı üzerinde duran, İslam birliğini sağlamaya çalışan, kendi çabalarıyla İslam'ın zayıflama nedenlerini araştıran Cemaleddin Afgani 19.Yüzyılın modernist bir İslam düşünürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Afgani'nin hayatı, düşünce sistemi, akidesi ve siyasi faaliyetleri, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı yönleriyle araştırılmıştır. Bunun için onun biyografisi okunduğu zaman birbirine zıt düşüncelerle karşılaşmaktadır. Bunun en büyük sebebi yaşadığı hareketli hayat ve dinamik düşünce sistemidir. Afgani'nin fikirleri ve faaliyetleri ona birçok dost ve düşman kazandırmıştır. Dostlarının gözündeki o bir kahraman, kurtuluş önderi, İslam dünyasında bir ıslahatçı ve bir inkılapçıdır; düşmanları ise onu İngiliz casusu, İslam'ı bozucu, din tahripçisi, ikiyüzlü, dine karşı ve inançsızca kadar değişik ithamlar da bulunmaktadır.

Cemaleddin Afgani, Afganistan'dan Mısır'a Hindistan'dan, Orta Asya'ya ve Anadolu'dan Avrupa'ya kadar dolaştığı her noktada İslam birliğinin gerçek ve en ateşli savunucusu olmuştur. İslam'ın yenilikçi birikimini canlandırmaya, İslam toplumunu akıl ve bilimi esas alarak, bidat ve hurafelerden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Afgani, Müslümanlardan Kur'an-ı Kerim ve sahih sünnette yakınlaşmalarını istemiştir. Onları doğru bir şekilde anlamayan ve dine bir takım şeyler katanların dini bozduklarını, hem dini hem de olup bitenleri yanlış değerlendirdiklerini iddia etmiştir. Ayrıca o klasik geleneksel Ehl-i Sünnet Müslümanlığına karşı içtihadın yaygın hale gelmesini istemiş ve içtihadı teşvik edip daha çok akli delillere dayalı olunmasını, taklidin terk edilmesini savunmuştur.

Afgani, sosyal hayatın gelişmesi için yeniliklerin kullanmasını savunuyordu. O İslam dünyasının birleşmesi ve gelişmesi gerektiği ve geri kalan her problemlerin bundan sonra kendiliğinden yola gireceği düşüncesidir. Afgani İslam toplumunun gerilemesi ve duraklaması üzerinde çok çalışmıştır ve bu yolda sıkıntılar, eziyet ve düşmanca davranışlarla karşılaşmış, ama hiçbir zaman geri dönmemiştir.

Afgani'nin düşüncelerine göre İslam'ın gerileme ve duraklamasının sebebi; İslam birliğinin koparılması, içtihat kapısının kapanması, ilim ve amelin farklı olması, hurafelere ve batıl inançlara inanılması, hilafetin saltanata dönüşmesi, Cebriye'ye karşı

her şeyin kaza ve kader inancıyla açıklanmasının bırakılması ve İslam'ın gelişmesi için çalışılmamasıdır.

Afgani'ye göre; insanların zaferi dindedir. Ayrıca insan hayatında ihtilafların sebebi olan da dindir. Bu nedenle, eğer sahih temellere dayanıyorsa din mutluluğun ve refahın kaynağıdır. Mükemmel bir yönlendirici olarak bilimin gelişmesine yol açacaktır. Dolayısıyla Afgani İslam dininin yeniden canlanmasını ve Müslümanların uyanışını istemiştir. Ona göre, Müslümanlar atalarından gelen inançlarla şekillenmiş İslami kurallara maruz kalmışlardır. Onları kayıp ettiklerini kazanabilmeleri ve bir hareketi başlatabilmeleri için uyanışa ihtiyaçları olduğu düşüncesindedir.

Afgani çoğu zaman din olayına genel anlamda tarihsel açıdan yaklaşmayı tercih etmiştir. Ona göre peygamberler ve semavi dinler, zamanın ihtiyaçlarına ve koşullarına göre indirilmiştir. Bu dinlerin gayesi de o zamanki toplumun ihtiyaçlarını gidermek ve toplumsal salâhı meydana getirmektir. O, Asr-ı Saadet'i de bu doğrultuda açıklamaktadır.

Afgani, klasik geleneksel Ehlisünnet Müslümanlığına karşı içtihadın yaygın hale gelmesini istemiş ve içtihadı teşvik edip daha çok akli delillere dayalı taklide terk edilmesini savunmuştur. Afgani'nin düşüncelerine göre İslam'ın gerileme ve duraklamasını sebebi; İslam birliğin koparması, içtihadın kapısını kapanması, ilim ve amel farklı olması, hurafelere ve batıl inançlara inanması, hilafetin saltanata dönüşmesi, her şeyi kaza ve kaderi bırakması ve İslam'ın gelişmesi için çalışmamasıdır.

Afgani, Müslüman kadının içinde bulunduğu durumu kendine konu edinmiş, erkek ve kadın arasında birtakım fizyolojik ve psikolojik farkların olduğunu, bu her iki cinsin yapısında yaratılış bakımından eksiklik veya fazlalık sayılamayacağını ifade etmiştir. Çünkü bunlarda Allah'ın koyduğu hayat kanunları egemendir ve en güzelini o yapmıştır. Afgani, kadın ve erkeğin yaradılıştan getirdikleri bu tabii farklara dayanarak ikisinin görevleri arasında bir ayrım yapmaktadır. Afgani, insanların fitri yetenekleriyle hangi alanlarda ve mesleklerde ne kadar başarılı olacaklarının ayrı bir araştırma konusu olduğunu belirtmekle yetinmiş, meseleyle ilgili pek ayrıntıya girmemiştir. O, kadının hayattaki temel görevinin çocuk doğurmak, onları terbiye ederek yetiştirmek, bakım ve ihtiyaçlarıyla ilgilenmek, çocukları ve eşi için mutlu bir aile yuvası hazırlamak olduğunu ifade etmiştir. Afgani, toplumsal hayat terazisinde bu görevin erkeğin görevinden daha üstün bir mertebede bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca örtünme

meselesine gelince o örtünmenin bir perde olduğunu söylemiştir. Ona göre kötülüğe alet edilmedikçe yüzün açılmasında bir sakınca yoktur.

Afgani, politik ve entelektüel bir devrimci olarak öne çıkmaktadır. İslam'ın kurtuluşunu Avrupa emperyalizminin iyice tanınarak kavranmasına, İslam ümmetin uyanmasına, bir uygarlık rüyası görmesine ve Müslüman birliğinin halifelik kuvveti altında oluşmasına bağlamıştır. Afgani'nin çalışmaları ve eylemleri ile ilgili olarak, hemen hemen tüm görüş ve düşünceleri, o günün önemli siyasi meseleleriyle yorumlamak mümkündür. Zira Afgani'nin siyasi ve sosyal görüşlerinin tümü, onun Kur'an-ı Kerim'e olan tutumundan ve bakışından etkilenmiştir. O, Kur'an-ı Kerim'i mükemmel bir rehber olarak görmekteydi.

Demokratik bir hükümetin teşkili, idari teşkilatın düzeltilmesi, aydınlanmanın genelleştirilmesi, basın aracılığıyla kamunun reformu ve birliği, mali işlerin kurulması, askeri eğitim, iç ve dış bağımsızlığın sağlanması, özgür ve tarafsız bir politikanın izlenmesi Afgani'nin en büyük amacaydı ve bu düşüncüyü elde etmek için bütün ömür çabalamıştır.

Afgani'nin İslam birliği ideolojisinin amacı herkesin tek yönetim altında toplanması değil belki tüm yönetimlerin yasal kaynağının Kur'an-ı Kerim ve temeli din olmasıdır. O, hilafet temelli bir organizasyonu bir üst birlik olarak düşünmektedir. Hilafet modelinden anladığı; neredeyse, bugün gerçekleşen AB yapılanmasına benzemektedir. Ona göre İslam birliği ve bir devletin sağlam temellere oturtulmasında gerekli olan iki unsur vardır; birincisi dil, diğeri ise dindir. Afgani, dil birliği yani Arapçanın ümmetin dili olmasını ve milliyet bağının dinden daha kalıcı ve güçlü olduğunu ileri sürmüştür.

Sonuç olarak Afgani, İslam halklarının hürriyeti ve ilerlemesi için büyük çaba ve gayretle çalışan bir inkılâpçı, geçmişle ilişkiyi koparmadan İslam'ı bir düşünce sistemi olarak ele alıp düşünce tarihinin derinliğine inen ve aynı zamanda insan faktörünü iyi tanıyan, Doğudaki halkların uyanışı üzerine duran bir devrimci olarak nitelendirebilir.

KAYNAKÇA

- AFGANİ, Seyyid Cemaleddin- ABDUH Muhammed, *El-Urvetü'l-Vüska*, çev: İbrahim Aydın, Bir Yay., İstanbul, 1987.
- _____, _____, *Dehriyyun'a Reddiye (Natüralizm Eleştirisi)*, çev: Vahdettin İnce, Ekin Yay., İstanbul, 1997.
- _____, _____, *Din ve İslam*, Beşaret Yay., Kabul Afganistan, 2015.
- _____, _____, *Mekalatı Cemaliye*, koleksiyoncu; Mirza Lotfollah Esedabadi, İslami Yay., Tahran, 1979.
- _____, _____, *Tamatü'l beyan fil'tarih'ul Afghan*, çev: Muhammed Hugyani, Saba Yay., Peşavur, 1994.
- ABDÜLHAMİD, Muhsin, *Cemaleddin Afgani: Hayatı ve Etrafindaki Şüpheler*, çev: İbrahim Sarmış, Fecr Yay., Ankara, 1991.
- ABDULBASIT, Muhammed Hasan Cemaleddin Afgani ve Eseru'hu fi'l Aleml-i İslâm, Mektebetü'l-Vahbe Yay, Kahire, 1982.
- ABU RAYA, Mahmut, *Cengi Seyyid Cemaleddin Afgani*, çev: Ghulam Safdar Panjshiri - Muhammed Hüseyin Razi, Vizareti Amuziş Milli Yay, Kabul, 1962.
- ÂDEM, Mahmut, *Eğitim Planlaması*, A.Ü. Eğitim Fakültesi Eğitim Araştırmaları Merkez Yay, Ankara, 1981.
- ADİD, Dawışa, *Arap Milliyetçiliği: Zaferden Umutsuzluğa*, çev: Lütfi Yalçın, İstanbul, Literatür Yay., 2004.
- AKYÜZ, Hüseyin, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1991.
- ANDREW, Heywood, *Siyaset*, çev: Bekir Berat- Bahattin Seçilmişoğlu- Atilla Yayla- Yücel Başdemir- Bakan Şahin- Zeynep kopuzlu, Liberte Yay., Ankara, 2006.
- ASADABADİ Cemaleddin, *Mekalatı Cemaliye*, koleksiyoncu; Mirza Lotfollah Han Esed Abadi, Hawar Yay., Tahran, 1933.
- AYNUR, Hatice Şahin “ İslami Feminizm ve Feminist Kur'an Okumaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 13, Sayı 3, 2013, s. 91.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 14 baskı, Yapı kerdî kültür sanat Yay., İstanbul, 2008.
- BERGER, Peter L. *"Dini Kurumlar", Toplumbilimi Yazıları*, çev: Ali Çiftçi, Anadolu Yay., İzmir, 1999.
- BOLAY, Süleyman Hayri Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü, Nobel Yay., İstanbul, 2004.
- CHARDEHİ, Mürteza, Müdiresi, *Efkârı Seyyid Cemaleddin*, Presto Yay., Tahran, 1927.
- _____, _____, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Endişe Hayı O*, Tahran, Emir kabir, Yay, 2002.

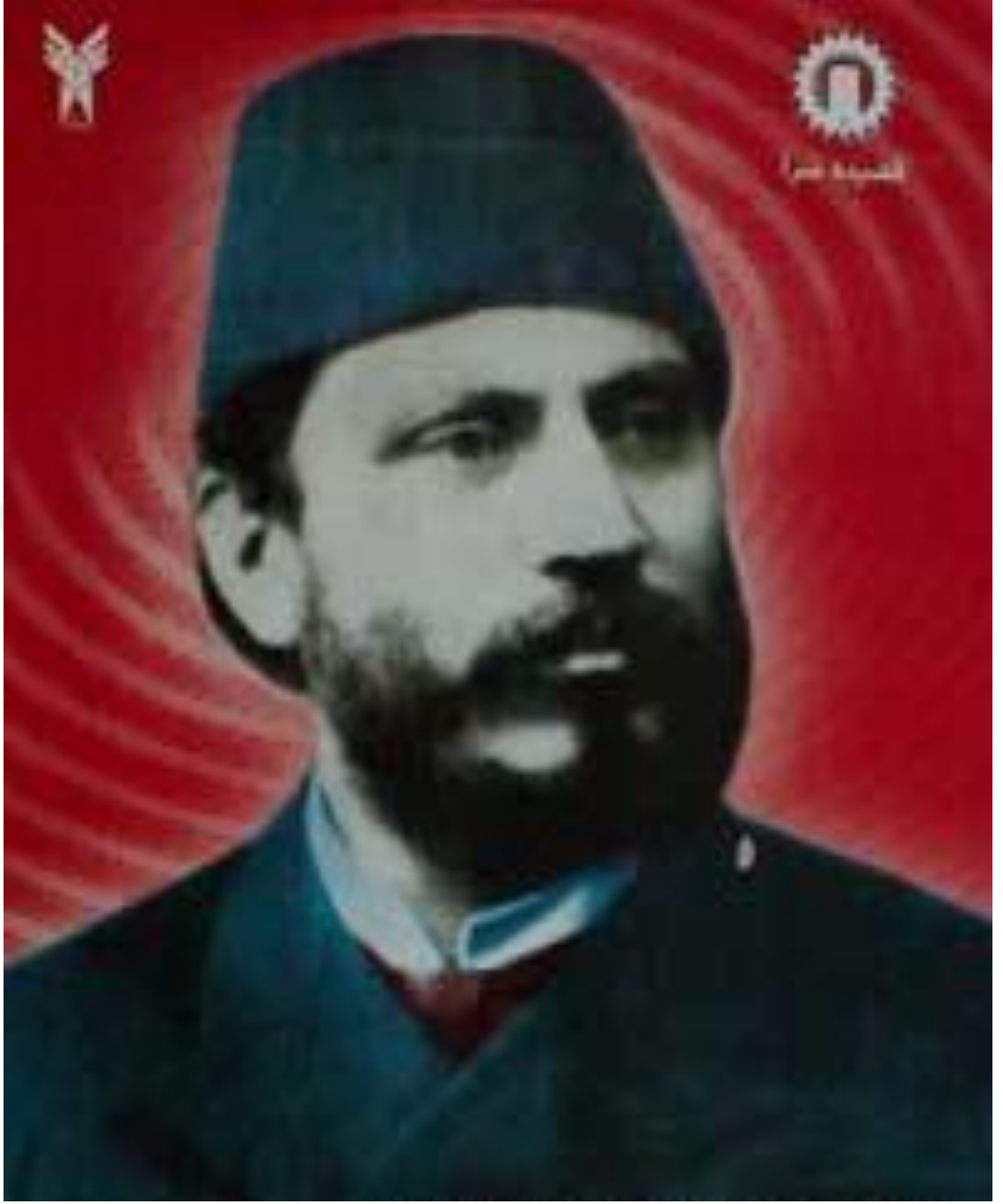
- CORCANİ, Ali Akbar, *Tarihi Bidari İran*, Tahran, Encümeni Fergeni İran Yay., Agah ve Lawh'ın desteğiyle, 1979.
- COŞKUN, Ali, *Din Antropolojisi*, kesit Yay., İstanbul, 2014.
- DAVUDOĞLU, Ahmet, *Dini tamir davasında din tahripçileri*, Yaylacık Matbaa Yay., İstanbul, 1974.
- DUMAN, Ali “Cemaleddin Afgani”, Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, cilt. VI, Sayı. 12, Temmuz-Aralık, 2013.
- DURKHEIM, Emile, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev: Fuat Aydın, Eskiyei Yay., Ankara, 2011.
- EDİSYON, *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, Ekin Yay., İstanbul, 2012.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul, 2008.
- ESEN, Muammer, *Afgani Kelami ve Felsefi Görüşleri*, Araştırma Yay., Ankara, 2006.
- EMRE, Mehmet, *İslam'da Kadın ve Aile*, Bedir Yay., İstanbul, 1993.
- ELIADE, Mircea, *Kutsal ve Kutsal- Dışı / Dinin Doğası*, çev: M. Ali Kılıçbay, Alfa Yay., İstanbul, 2019.
- FAHRİ Macit, *İslam Felsefesi Kelamı ve Tasavvufuna Giriş*, çev: Şahin Filiz, dördüncü baskı, İnsan Yay., İstanbul, 1998,
- _____, _____, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev: Turhan Kasım, Ayışığı Yay., İstanbul, 1998.
- FAZIL Fazıl Rahman, *Cemaleddin El Hüseyini El Afgani- Bidargerî Asır*, Vizareti İtlaat ve Ferhang, Yay., Kabul, 2008.
- _____, _____, *Mirası Ferhengi Seyyid Cemalddin Afgani*, Mayvand Yay., Kabul, 2008.
- FAZIL, Rahman, *İslam*, çev: Mehmet Dağ- Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yay., Ankara, 1999.
- _____, _____, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev: Turhan Kasım, Ayışığı Yay., 1998.
- FERHENG, Mir Muhammed Siddik, *Afganistan der Penç Karni Ahir*, 19 baskı, Erfan Yay., Tahran, 2006.
- FİLİZ, Şahin Tarikat- Cemaat- Kadın, Say Yay., İstanbul, 2016.
- GHULAMRİZA, Camshidiya, *Zuhuri Nazaryehayı Camiye Şinası*, Tahran Üniversitesi Yay., Tahran, 2009.
- GORCANİ, Ali Akbar, *Tarihi Bidari İran*, Tahran, Kültürî İran Yay., Agah ve Lawh'ın desteğiyle, 1979.
- GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., 11 Baskı, İstanbul, 2012.
- GÜNAY, Tümer- KÜÇÜK, Abdurrahman- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, *Dinler Tarihi*, Berikan Yay, Ankara, 2010.
- GÜÇLÜ, Sevinç, *Kurumlara Sosyolojik Bakış*, Birey Yay., İstanbul, 2005.
- GÜNGÖR, Erol, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, Özner Matbaa Yay., İstanbul, 2005.

- HABİBİ, Abdulahi, *Nesep ve Zadgahı Seyyid Cemaleddin*, Kabul, Bayıkra Yay., 1977.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, *Bir Siyasi Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, birinci C, İletişim Yay., İstanbul, 1985.
- HATİBOĞLU, İbrahim, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, İz Yay., İstanbul, 2012.
- HOURLANİ, Albert, *Arap Halkların Tarihi*, çev: Yavuz Alpogan, 9 baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2012.
- HUSREVŞAHİ, Seyyid Hadi, *Esnadı Vizareti Hariceyi İngiliz der Bareyi Seyyid Cemaleddin Esedabadi*, Tahran, Şark Yay., 2000.
- HÜSEYİN, M Muhammed, *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*, İnsan Yay., İstanbul, 1986.
- İNAYET, Hamid, *Şeş Güftar der Bareyi Din ve Camiye*, Kültür İslami Yay., Tahran, 2006.
- _____, _____, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev: Hicabi Kırılancı, Yöneliş Yay., İstanbul, 1997.
- İNCEOĞLU, Metin, *Tutum-Algı-İletişim*, Verso Yay., Ankara, 1993.
- IRAM, Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi*, çev: Yasin Aktay- Mevlut Aktay, ikinci C, İletişim, Yay., İstanbul, 2010.
- KARAMAN, Hayreddin, *Efgani Cemaleddin*, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, birinci C, Güzel Sanatlar Matbaa Yay., İstanbul, 1988.
- KARAMAN, Hayreddin- RIZA, Reşid, *Gerçek İslam'da Birlik*, İz Yay, İstanbul, 2015.
- KARAMAN, Hayreddin İslam'da Kadın ve Aile, Ensar Yay., İstanbul, 2008.
- KAYALI, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık: (1908-1918)*, çev: Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998.
- KAPLAN, Mehmet, *Kültür ve Dil*, Dergâh Yay., İstanbul, 2001.
- _____, _____, *Büyük Türkiye Rüyası*, Dergâh Yay., İstanbul, 1998.
- _____, _____, *Sevgi ve İlim*, Dergâh Yay., İstanbul, 2002.
- KAPANI, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, A. Ü. H. F. Yay., Üçüncü Baskı, Ankara, 1983.
- KEDDİE, Nikki, *Cemaleddin Afgani Siyasi Hayatı*, çev: Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yay., İstanbul, 1997.
- KRECH, D., CRUTCHFIELD, R., BALLACHEY, S., *Individual in Society*, McGraw-Hill, New York, 1962.
- KRECH, David- Rechard, CRUTCHFİLD, *Sosyal Psikoloji*, çev: Erol Güngör, Ötüken Yay., İstanbul, 2007.
- KURAN Ercüment, *Türkiye'nin Batılaşması ve Milli Meseleler*, T.D.V. Yay., Ankara, 1997.
- KURBANOV, Şamil, *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, Doğu Yay., İstanbul, 2011.

- KURTKAN, Amiran, *Sosyoloji*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1976.
- KURT, Abdurraman, *Din sosyolojisi*, Sentez Yay., Ankara, 2018.
- KÖSOĞLU, Nevzat, *Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, Ötüken Yay., İstanbul, 2005.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., dördüncü Baskı, İstanbul, 1994.
- MARDİN, şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908*, İletişim Yay., İstanbul, 1983.
- _____, _____, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, Üçüncü Makale, dördüncü baskı, iletişim Yay., İstanbul, 1995.
- MARSHALL Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay., İstanbul, 2009.
- MÜTAHERİ Mürteza, *Nehzethayı İslami der Sed Sallı Ahir*, Sadra Yay., 1989.
- _____, _____, *Camihe ve Tarihi Camihe*, Sadra Yay., 17. Baskı, Tahran, 2006.
- OKİÇ, Tayyib, *İslamiyet’te Kadın Öğretimi*, D.İ.B, Yay., Ankara, 1976.
- OSMAN, Emin, *İslam Düşünce Tarihi*, Adam Yay., İstanbul, 1990.
- RADAN, Fatıma, *Amuziş az Didgahi Seyyid Cemaleddin Asadabadi ve Mahatma Gandhi*, Danişgahi Binulmileli İmam Humeyni Yay., Kezvin, 2009.
- RECHARD - CRUTCHFİLD, David- Krech, S. *Sosyal Psikoloji*, çev: Erol Güngör, Ötüken Yay., İstanbul, 2007.
- RİŞTİYA, Seyyid Kasim, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Afganistan*, Bayhaqi Yay., Kabul, 1976.
- SEYYİDİ, Ghulam Rıza, *Mufehiri Şark Seyyid Cemaleddin Asedabadi*, Tahran, Kültürü İslami Yay., 1891.
- SEZEN, Yümni, *Sosyolojik Yorumu*, İz Yay., İstanbul, 2017.
- SİDDİKİ, Mazharuddin, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, çev: Murat Fırat-göksel korkmaz, Dergâh Yay., İstanbul, 1999.
- SİDDİKİ, Muhammed Osman, *Seyyid Cemaleddin Afgani Pişvayı İnkılabı Şark*, Bayhaqi Yay., kabul, 1976.
- ŞERİF Miyan Muhammed, *Tarihi felsefe der İslam*, dördüncü C., çevre ve Yay., Danişgahi Tahran, 1370.
- ŞERAITİ, Ali, *MA ve İKBAL*, Encümeni ferhangi Ali Şeraiti Yay., Tahran, 2001.
- ŞELEŞ, Ali, *Cemaleddin Afgani*, İz Yay, İstanbul, 2013.
- ŞİŞMAN, Nazife, *Emanetten Mülke*, İz Yay., İstanbul, 2013.
- ŞEYHANLIOĞLU, Hüseyin, “İslamcılık ve İttihat-ı İslam Düşüncesinin Doğuş Süreci ve Temel Öğeleri”, köprü dergisi, 108 sayı, İstanbul, 2009.

- PAŞA, Muhammed Mahzumi, *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, çev: Adem Yerinde, Klasik Yay., İstanbul, 2006.
- PAZARLI, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Yay., İstanbul, 1972.
- TABİBİ, Abdul hâkim, *Telaşhayı Siyasi Seyyid Cemaleddin Afgani*, Beyhaqi Yay., Kabul, 2014.
- TALAY, Aydın, *Eserleri ve hizmetleriyle II. Abülhamid*, Armoni Yay., İstanbul, 2007.
- TAŞÇIOĞLU, Ömer Lütfi“ Vatan Kavramı ve Türk Milleti İçin Vatanın Önemi”
Akademik Sosyal Araştırmaları dergisi, Yıl 6, Sayı 71. Haziran, 2018, ss. 221-230.
- TEZCAN, Mahmut, *Eğitim Sosyolojisi*, A. Ü. Yay., Ankara, 1985.
- TEZCAN, Mahmut, *Kültür ve Eğitim İlişkileri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1997.
- TOLSTOY, Din Nedir?, çev: Zeynep Güleç, Akvaryum Yay., İstanbul, 2005.
- TOPALOĞLU, Bekir, *İslam'da Kadın*, Yağmur Yay., İstanbul, 1965.
- WACH, Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çev: Ünver Günay, M.Ü. İ. F. V. Yay., Marmara, 1995.
- YALÇINKAYA, Aledin, *Cemaleddin Efgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Tesirleri*, Sebil Yay., İstanbul, 1995.
- YILMAZ, Aliye, *Seyyid Cemaleddin Afgani ve Din Eğitimi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2012.
- ZABİTPÛR, Gulamrıza, *Endişeyi Siyasi Seyyid Cemaleddin Esedabadi*, Mecme-i Cahani Ehl-i Beyt Yay., Tahran, 2007.
- ZENCİRKIRAN, Memet, *Sosyoloji*, Dora Yay., İstanbul, 2017.
- Luka. 6:29. [https:// incil. info](https://incil.info).

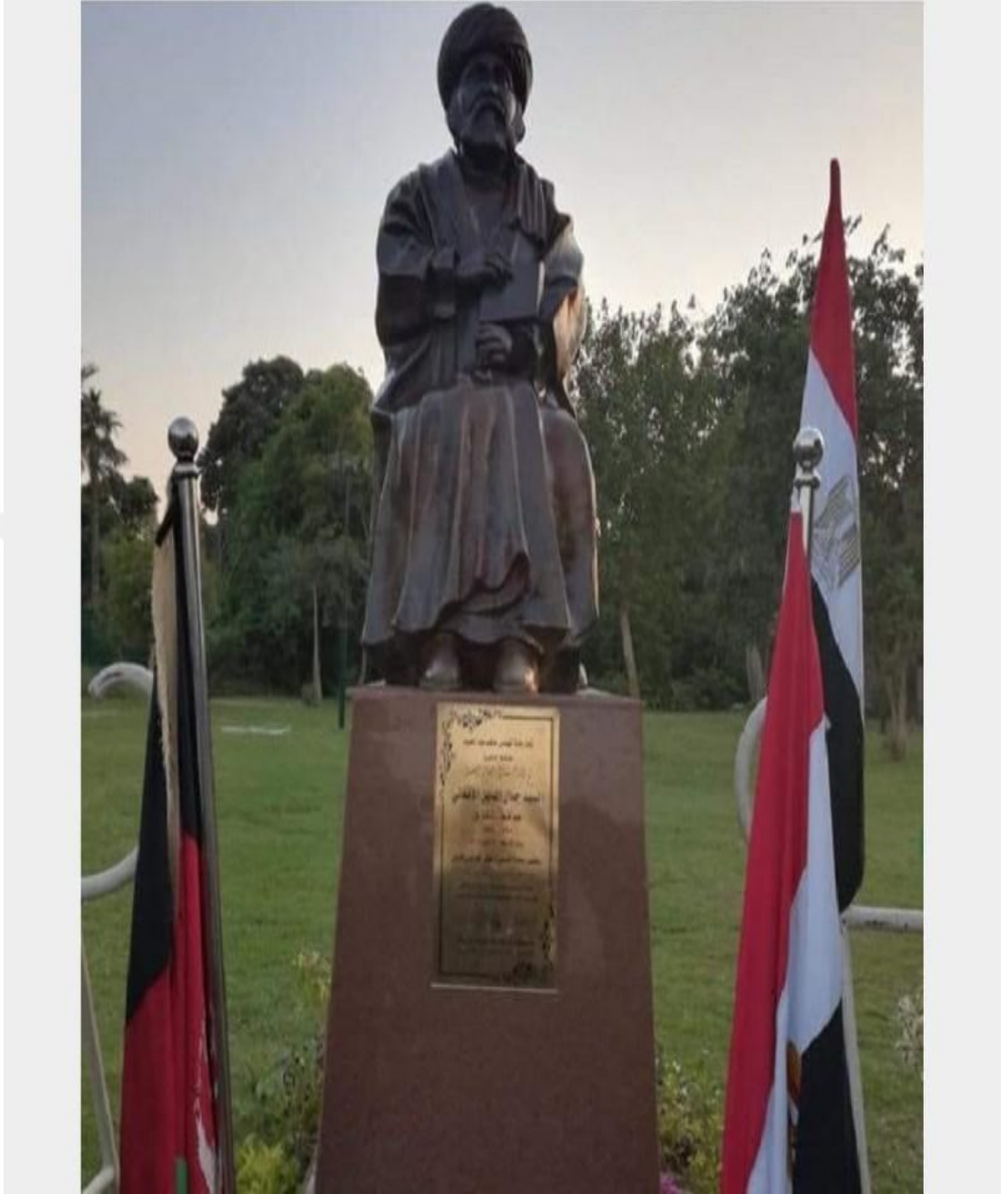
Cemaleddin Afgani Osmanlı kıyafetiyle

Cemaleddin Afgani Arap kıyafetiyle

Cemaleddin Afgani Afgan geleneksel kıyafetiyle

Cemaleddin Afgani'nin Mısır'daki heykeli

Cemaleddin Afgani'nin İran'daki heykeli

Seyyid Cemaleddin Afgani'nin Kabul Üniversite'deki mezarı

Mezar taşı

العدد الاول

السنه الاولى

مدير السياسة

عالم الدين الحسيني لافغان

DIARUBER POLYLOGUE

GENAL-ED-DIN EL-AFGHAN

ترسلناكم بدلا الى جميع المكاتب التي ترسلها

لدينا من اجرة الترخيص من ثلث في السنة

من نسخها

جريدة سياسة ادبية

تصدر يوم الخميس

الحرر الاول

الشيخ محمد عبد

REDACTED IN CASE

CHIRICK HONANED ADDO

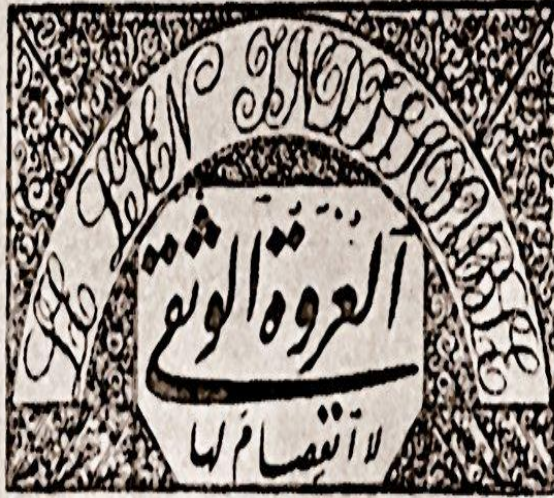
من هذا ان يمت اليها بجانور لورسانيل

ايك سروج كن وبنه مغرما به

الحريه او التقي على امرهم طرعا الى

انارة الحريه بهذا المون

6, rue Martel, à Paris

١٣ مارس سنة ١٢٨٦

يوم الخميس في ٨ جمادى الاولى سنة ١٣٠١

قولها وهذا عليها بالاداءه فاعزت الدنيا والفرما بها ليس
في ذلها ما عصفت طه لياها وحصدوا من شوكها السورق
نصت اسم العدل ليخترنا كل ذلك ليجت ليل الطبع كانت
الحركة الغريبة الصغرى بالصدقا ان يذ لنا بالهالكين
مانعهم هم جبل الضباب بل طودوا الضباب على تلك
الطه وطولها لارب ولكن لطف الله وهو عالم بانها
لم تكن لصد تلك الحركة في بلقي الطرحى عليها
حرك اخرى وقدم باب كن سدوا وانهم يدعوا لها فكان
لازل في عرس المسلمين بلقي جن انهم ولا تدري لان
بالانستجده الحركة المستجدة وانما يوجد من يدعي ان

التي تحت لدفع ما لا يظن اما قام بدمعها لم عليها مدير
ليبرها لا يكتفي في توفيق سرمانا ارسلنا ما ظهر ذلك
الهم والظلمة ذلك اقدم من الطه ما دلت موجدة لانوال
أياها بعد وها على لعب فم حله أفر ارجع مدعوا
واخذ بصيرة . نعم يمكن تصيف كاتوا الزاد باراك الله
وربع اسبابه

جرت عادة الام ان تات من الكورع لس يا بها سنة
لا حلق والعدلات والشارب وان لم يكلها براند ما كانت
تدين على مر طي خا كلفها فكيف بها اذا جعلها ما لا خافه
لها به . لا ريب انها المستكبر وان كانت مستكبره وكلفنا

بسم الله الرحمن الرحيم . وما طيك نوكا وحيك اسما
واليك الصبر . هذا ما ديد العبد لاله من قول الحق
منطقا بها حوال العرق وعلى الله الملك في تمام العمل .
خطبت مذاهب الطامس اربا نام ظهرت . سدت
على طوي ربا لانكروا لانهم لم الموت . اربا لانكروا .
من لاس لي سبرهم بالصفاء . حتى ساروا ربا لاله العسكر
وصدروا اليهم حتى انهم من انفسهم ورجواهم من
صبيد الطر ولما بهم من الصم هذا لاصطه العرس
البيروا .
كعب الهم الى ما يلهو الهم ويغري بمبطل الكمال

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel bilgiler :

Adı Soyadı : Parween AMİRİ
Doğum Yeri ve Yılı : Belh Afganistan - 10.07.1985
Medeni Hali : Bekar

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi : Belh Üniversitesi (2007-2010)
Yüksek Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi Devam ediyor

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi :

- 1.İngilizce - Orta Seviye
- 2.Türkçe - (ileri seviye konuşma, okuma ve yazma)
- 3.Farsça - (ileri seviye konuşma, okuma ve yazma)

İş Denevimi :

- 1.Mezar-ı Şerif, Yusuf-ı Hayırha Lisesinde Öğretmenliği (2011-2015)
- 2.Sivas Polis Eğitim Merkezinde Tercümanlığı - 2017
3. Sivas Polis Eğitim Merkezinde Tercümanlığı - 2018